

Gammelby Mølle

Udgivet af
Realdania By & Byg

Gammelby Mølle

Udgivet af Realdania By & Byg

Gammelby Mølle
ISBN: 978-87-93746-99-2

Tekst: Cand.mag. og lektor Anna Marie Lebech-Sørensen

Redaktion og tekst: Realdania By & Byg

Layout & tryk: OAB-Tryk ApS

Fotos

Alle fotos, inkl. omslag, er af Kurt Rodahl Hoppe – med undtagelse af følgende:

Side 10, 13, 16, 17, 30, 32, 34, 36, 38 tv., 46, 50-51, 56 og 62: Realdania By & Byg.

Side 26-27: Nationalmuseet.

Side 57: Kort fra perioden 1773-1790, fra Historiske Kort, Klimadastyrrelsen.

Kildeliste – se side 80.

Tak

Tak til Fredericia Museum og tak til familien fra Gammelby Mølle: Preben Lange Andersen, Tolstrup, Herslev / Jette Lange Andersen, Tolstrup, Herslev / Bent Bjerre Basse, Brørup / Anne Kirstine Damgaard Ravn, Højrup, Lunderskov / Else Damgaard, Skærbæk, Taulov.

Realdania By & Byg er et helejet datterselskab af foreningen Realdania.

Indhold

Forord	5
Mødet med Gammelby Mølle	6
Det ideelle vandmøllested	9
Mekanikken på Gammelby Mølle	16
Del af en lang historie	19
Restaureringen af Gammelby Mølle	28
De forhåndenværende søm	31
Historien om Gammelby Mølle	50
Møllegården gennem 500 år	53
Bevaringen af Gammelby Mølle	70
Et stykke dansk bygningsarv	73

Forord

Mellem Vejle og Fredericia, på kanten af den kuperede Elbodal, hvor Mølleå snor sig mellem løvtræer og stejle skrænter, ligger den velbevarede 200 år gamle vandmølle, Gammelby Mølle.

Ikke alene er den historiske vandmølle en intakt og velfungerende bygningstype, som engang var at finde i tusindvis ved danske åer og vandløb; den er også en del af et enestående samlet kulturmiljø, hvor de tilhørende avlsbygninger og gårdspladser samt åen, mølledammen og skoven er bevaret.

I 2021 købte Realdania By & Byg Gammelby Mølle for at restaurere og bevare hele anlægget, der står næsten uforandret, siden det blev opført i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

Efter tre års restaurering er hele ejendommen i dag bevaret som et stykke levende bygningskultur og som en nærværende og konkret fortælling om de danske vandmøller. Som et produktionsværk med intakte møllehjul og kværne vidner vandmøllen om et stort kapitel i dansk landbrugs- og teknologihistorie, hvor udnyttelsen af vandets kræfter og møllerens ekspertise var af stor betydning for forarbejdning af korn og fremstilling af materialer.

Den anseelige størrelse på bygningerne – både vandmøllen, avlslængerne og stuehuset – vidner desuden om den betydende position, som mølleren havde i datidens landbosamfund, og i stuehuset findes tillige store bevarede kalkmalerier, som i 1843 blev malet direkte på væggene i den fine stadsstue.

Et stykke levende bygningskultur

Igennem århundreder leverede de danske vandmøller energi til Danmarks mange små og store produktionsværker, men i takt med industrialisering og stordrift blev vandmøllerne gradvist overflødiggjort, og i dag er de fleste stort set forsvundet.

Ved en undersøgelse i 1950'erne registrerede Nationalmuseet, at der gennem tiden har været godt 3.000 vandmøllesteder i Danmark. Ved ca. 300 af stederne er der i dag stadig spor i landskabet efter et vandmøllested, men antallet af intakte, fungerende vandmøller er under 50. Gammelby Mølle er en af de få, og i bogen her tegnes et billede af møllens 500 år lange historie og af de overvejelser, der ligger til grund for Realdania By & Bygs restaurering af de historiske bygninger.

Gammelby Mølle indgår nu i Realdania By & Bygs samling af knap 70 historiske ejendomme, som hver for sig og tilsammen er med til at levendegøre fortællingen om dansk bygningskultur og samtidig tjene som eksempler på, hvordan den danske bygningsarv kan levendegøres og fremmes gennem bevaring, forandring og udvikling.

Fremover vil Gammelby Mølle lejlighedsvist være åben for offentligheden.

Realdania By & Byg
November 2024

An aerial photograph showing a river winding through a landscape. The river is in the lower half of the frame, reflecting the sky and surrounding greenery. The banks are lined with dense, dark green trees and bushes. Above the river, there are rolling green hills and fields, some of which are brightly lit by sunlight, creating a vibrant yellow-green glow. The overall scene is a lush, natural environment.

Mødet med Gammelby Mølle

Den olivengrønne farve på stuehuset og møllebygningen er den oprindelige farve fra 1837. Den er genskabt under Realdania By & Bygs restaurering.

Det ideelle vandmøllested

“Storslået jysk er således denne vældige bue i Elbodalen, som rummer en hel gård med dens jorde, dens å og dens sluseværk, og ligesom en norsk fjeldbygning ligger møllen foran den opstemmede sø og granerne, der stikker af i blågrønt mod den lyse løvskov op gennem Gammelbys dalstrøg. Men idyllisk dansk er selve den gamle slægtsmølle – en eventyrverden, når sluseværket åbnes og åen kastes ind på skovlene, mens rytmen forplanter sig til mølledaden. Kværnen brager derinde og gennem de små ruder tegner solen kniplingsmønstre i den melstøvede luft...”

Sådan skrev den danske journalist og redaktør, Niels Blædel, da han i 1941 besøgte den historiske Gammelby Mølle tæt ved Elbodalen og tydeligvis blev meget begejstret for både den brusende vandmølle og de betagende omgivelser. Dengang kunne den natur- og miljøinteresserede journalist have mødt flere af sådanne snurrende vandmøller rundt om i landet, men i dag er Gammelby Mølle en af meget få tilbageværende, som stadig er i drift, og som helt unikt stadig indgår som en del af et samlet anlæg med både stuehus, avlsgård og udhuse.

Takket være dygtige møllere gennem tiden, tilmed i samme families eje i otte generationer, og takket være bevågenhed fra også Nationalmuseets Mølleud-

valg har Gammelby Mølle overlevet skiftende tider og skiftende ejere og er forblevet et samlet kulturmiljø og et levende stykke bygningshistorie.

Og netop derfor bliver langt de fleste ligesom journalisten for over 80 år siden da også ganske bjergtaget, når de besøger Gammelby Mølle.

Med al sin bevarede mølleteknik og sin placering i landskabet udgør vandmøllen en fortælling om et betydningsfuldt erhverv, som i århundreder udgjorde en livsvigtig funktion overalt i Danmark – ikke mindst i Mølleådal, hvor det kuperede landskab og naturen ikke alene er idyllisk, men også ideel til drift af vandmøller.

Elbodalen

I dag er Elbodalen Fredericias største sammenhængende naturområde, der året rundt tiltrækker mange naturelskere, som med vandrestøvler, løbesko og cykelhjul skaber lyd i den 16 kilometer lange tunneldal, der strækker sig fra den nordligste til den sydligste del af Fredericia Kommune. I fordums tid var det hestehove og lyden af flere vandmøller, som gav genlyd i sidedalene til Elbodalen, der er formet af istidernes vandstrømme, smeltevand og aflejringer.

Fra Elbodalen strækker sig mod vest to markante sidedale, Østdal og Mølleådal, og især Mølleådal

Gammelby Mølle ligger ved Mølleå, som er et tilløb til Spang Å, der løber i Elbodalen nord for Fredericia.

rummer flere kulturminde fra dengang, vandkraften var en livsnødvendig energikilde i Danmark.

Nogle af Elbodals skrænter når op i 40 meters højde, og ved det store fald i bunden af dalen mødes Mølleå med Spang Å, der er omkranset af engdrag og marker og har udløb i Vejle Fjord. Det kuperede og afvekslende landskab i Elbodalen med både fugtige og tørre naturområder skaber grobund for en meget varieret natur og et rigt fugle- og planteliv.

Langs Mølleå på en blot fem kilometer lang strækning findes stadig vidnesbyrd om fem navngivne møller, hvoraf Gammelby Mølle er den bedst beva-

rede, men faktisk er den kun én i rækken af mange vandmøller, der gennem århundreder har ligget i dette område.

Egnens byggematerialer

Vandmøllernes placering rundt om i Danmark var i sagens natur bestemt af de landskabelige og geografiske forhold, som netop i området ved Elbodals kuperede terræn med flere højderygge og kraftigt strømmende vandløb gav optimale betingelser. Men også de materialer og konstruktioner, som landets vandmøller og møllegårde blev bygget efter, var bestemt af den lokale egn.

Fredning af vandmøllen og stuehuset

Gammelby Mølle blev fredet i 1964. I dag er fredningsværdierne beskrevet, og om det samlede anlæg hedder det bl.a.:

Miljø- og kulturmæssig værdi

Den miljømæssige værdi knytter sig til den karakteristiske beliggenhed ved Mølleå i det kuperede landskab. Den velbevarede helhed med stuehuset, vandmøllen, stemmeværket, møllesøen og vejen af marksten samt den tilhørende avlsgård og de pigstensbelagte gårdspladser udgør et væsentligt og sjældent førindustrielt kulturmiljø.

Den kulturhistoriske værdi knytter sig til hele det velbevarede anlæg, som afspejler århundreders anvendelse af vandkraft til drift af en mølle. Vand og vind var de tidligere primære kraftressourcer, og anlæg af denne karakter er derfor et vidnesbyrd om den førindustrielle periode. Gammelby Vandmølle er et repræsentativt eksempel på, hvordan en vandmølle med dobbelte overfaldshjul så ud i begyndelsen af 1800-tallet.

Anlæggets størrelse samt bygningernes indbyrdes samspil og hierarki afspejler, at møllen oprindeligt havde en væsentlig position. Bygningshierarkiet understøtter fortællingen om opdelingen mellem beboelsen og de funktionsbetingede bygninger og kan aflæses i deres forskellige bygningsdele og -detaljer. Stuehusets rigere bindingsværk, tætsiddende og større vinduer, præsentable døre og skorstenspiber i tagryggen afviger fra møllens og avlsbygningernes mere enkle bindingsværk og bræddebeklædning samt revledøre og luger.

Arkitektonisk værdi

Den arkitektoniske værdi knytter sig til det samlede bygningsanlæg, som i sin enkelhed og gennemførte materialeholdning samt ubrudte tagflader fremstår som en homogen helhed. Den største arkitektoniske effekt er knyttet til bindingsværket, hvis enkle farvesætning fremhæver bindingsværkets taktfasthed. Virkningen er særlig stor i stuehuset med de mange dokker, og takten underbygges tillige af facadens konsekvente vinduesrække med et vindue i hvert fag.

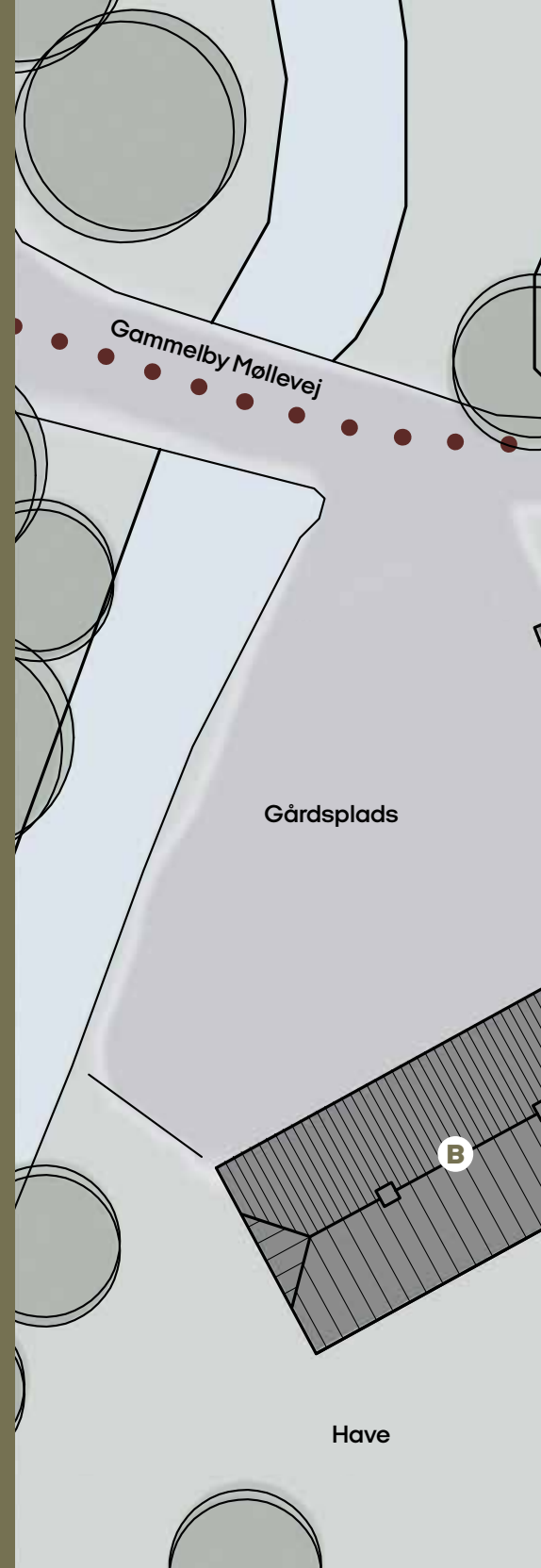
Endvidere relaterer den arkitektoniske værdi sig til bygningselementer som vinduernes sprøde og spinkle sprosser samt stuehusets fyldingsdøre med profilerede indfatninger og deres staffering, som fremhæver detaljerne. I det indre knytter den arkitektoniske værdi sig til stuehusets ældre fyldingsdøre med profilerede gerichter. Hertil kommer den enestående gavlstues vægospændte malerier, som skaber et imponerende og helstøbt rum tillige med de påmalede brystningspaneler og søjler.

I møllebygningens indre knytter den kulturhistoriske værdi sig til den ældre bygningskonstruktion og det bevarede mølleinventar med samtlige detaljer og mølleværket med alle tilhørende dele. Hertil kommer den enkle materialeholdning, herunder kælderens teglstensgulv, murede vægge, overliggende etagedæk med lemme, stejle lige-løbstrapper samt revledøre med klinkefald.

Et samlet kulturmiljø

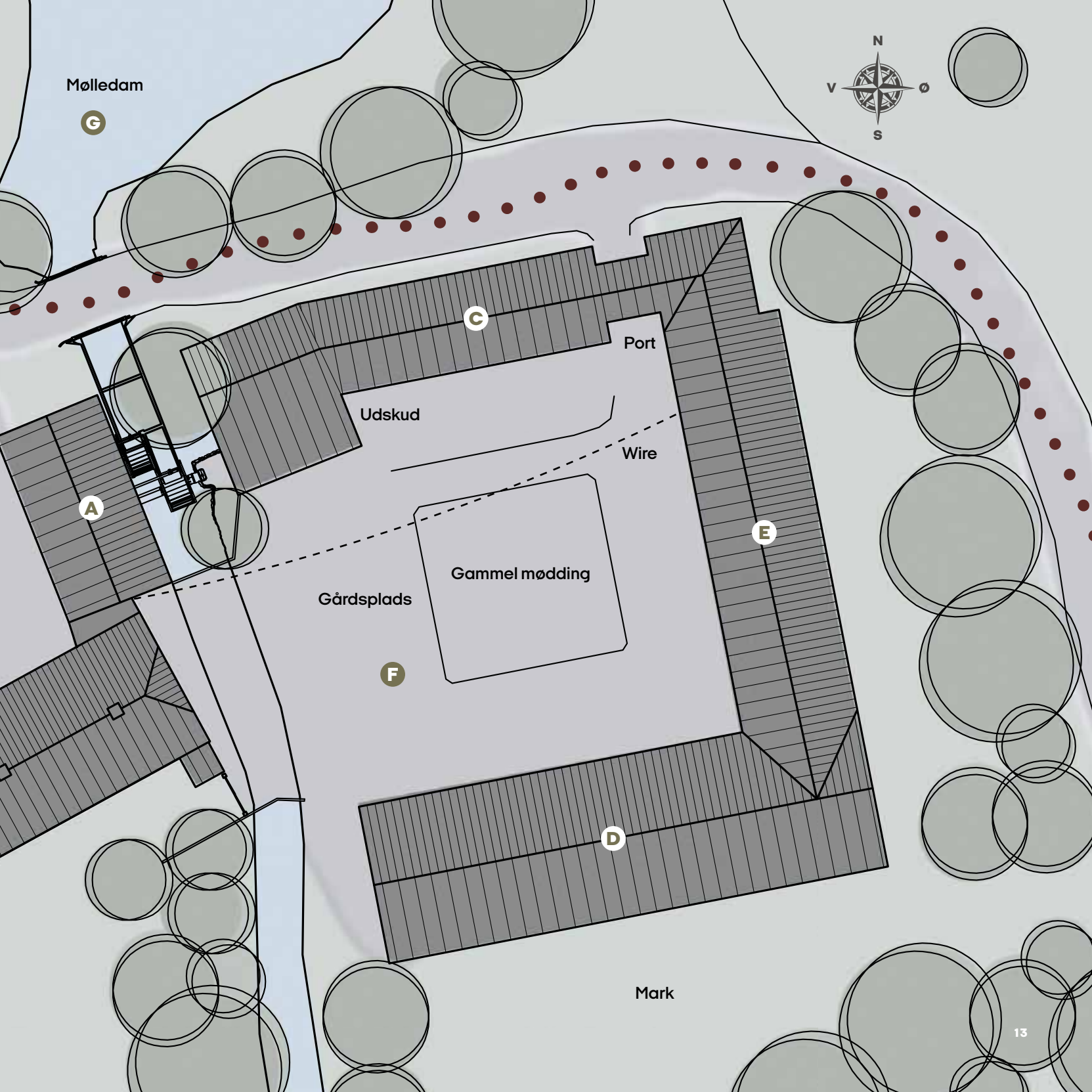
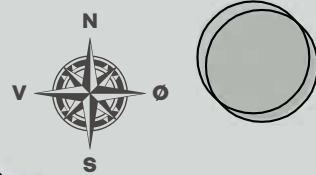
- A Møllebygningen** (fredet) er opført i 1783 i bindingsværk og om- og tilbygget i 1827. Den er restaureret, så møllen i dag stadig kan male mel – dog kun som turistattraktion. På møllebygningens sydlige gavl sidder et svinghjul, der via en wire tværs over gårdspladsen i sin tid drev et tærskværk og hakkelsesværk i østlængen.
- B Stuehuset** (fredet) er opført i 1837 i solidt grønmalet bindingsværk.
- C Nordlængen** (bevaringsværdig) er opført i 1784 og senere forlænget med en valkemølle i den vestlige ende, hvor længen slår et lille knæk. Længen er bygget i bindingsværk med rødmaledede dokker og har givetvis på et tidspunkt været indrettet til stuehus og lade. Senere har der været hestestald og hønsehus. Tilbygningen, et såkaldt udskud, blev opført i 1800-tallet.
- D Sydlængen** (bevaringsværdig) er opført i 1897 som en fuldmuret bygning, der blev anvendt som stald til kvæg, svin og får og som værksted. Denne murede længe erstattede en tidligere bindingsværksbygning.
- E Østlængen** (bevaringsværdig) er opført ca. år 1800 og senere ombygget. Længen, som er delvist opført i rødmalet bindingsværk, har været brugt som lade, og endnu findes resterne af et remtræk til et tærskværk og hakkelsesværk.
- F Gårdspladsen** er belagt med pigsten, hvori der ses aftegning af en gammel møddingsplads.
- G Mølledammen** blev i 1954 tømt med henblik på opdyrkning af arealet, men blev i 1987-2000 genskabt og genopfyldt.

Udenomsarealerne udgør godt 26 hektar jord, hvoraf ca. 11 hektar er dyrkbare arealer, som er bortforpagtet. De resterende ca. 15 hektar er fredede arealer: mølledam, eng og løvskov. På den anden side af vejen, nord for gården, ligger et hønsehus, der er opført i 1950'erne som en fuldmuret og hvidkalket bygning.

Møledam

G

C

Port

Udskud

Wire

A

E

Gammel mødding

Gårdsplads

F

D

Mark

Egnsbyggeskik

Inden industrialiseringen tog fart, og byggematerialer over hele landet blev mere ensartet, og transport af materialerne blev lettere, var der store forskelle fra egn til egn på de byggeskikke, som den lokale befolkning praktiserede.

De forskellige egnsbyggeskikke blev skabt efter de klimatiske forhold i den enkelte egn og efter de byggematerialer, der kunne skaffes i nærområdet. Det betød bl.a., at i egne med nem adgang til tømmer var bindingsværket kraftigt og righoldigt, mens der på træfattige steder blev bygget med mere spinkle konstruktioner og med så lidt træ som muligt – ofte med træ, som var blevet til overs fra andre bygninger, genbrugt fra andre steder, eller som var drevet i land som drivtømmer.

Materialerne blev som udgangspunkt altid genbrugt, og helt frem til anden verdenskrig var det billigere at bygge om og reparere frem for at rive ned og starte forfra.

De gamle skikke forsvandt

Efterhånden som byggematerialer blev standardiseret i slutningen af 1800-tallet og 1900-tallet, blev de gamle traditioner og byggeskikke udkonkurreret. Maskinfremstillede mursten, præfabrikerede cementblokke og andre nye materialer vandt frem over hele landet tillige med moderne arkitekturidealer.

Samfundet forandrede sig, de overleverede skikke blev overflødige og de gamle gårde og landbrugsbygninger ligeså. I dag findes kun ganske få af disse intakte, egnskarakteristiske bygninger, som engang prægede hver en del af landet. Gammelby Mølle er en af dem.

Eggen omkring Fredericia

Som andre egne i landet havde også eggen omkring Fredericia sin egen byggeskik, skabt efter landskabet og den geografiske placering, men også efter den rolle, som området havde spillet i det danske kongerige.

Helt frem til enevældens ophør hørte Fredericiaegnen i vid udstrækning under kongens besiddelser – først som krongods og i 1680 som kongelig vildtbane og ryttergods, der her på eggen og andre steder i landet blev oprettet for at erstatte bøndernes værnepligt. Denne rolle som kongemagtens ejendom under Koldinghus kan stadig aflæses i det fredericianske landskab, hvor der kun findes en enkelt herregård, Nebbegaard, og dermed heller ikke mange boliger for skov- og landarbejdere.

Derimod er eggen rig på store firelængede gårdanlæg, der blev bygget over tid med forskellig byggeskik og materialer. I de tidligere skovrige områder i den nordlige del af Fredericiaegnen findes stadig helstøbte bindingsværksanlæg, hvoraf flere kan dateres tilbage til 1600-tallet som fæstegårde.

Egnsbyggeskik i Realdania By & Bygs samling

I Realdania By & Bygs samling af historiske ejendomme findes foruden Gammelby Mølle (foto) en række fine eksempler på lokal dansk byggeskik i bindingsværk. Den ældste ejendom, bygget efter lokal egnsbyggeskik, er fra slutningen af 1600-tallet; den yngste er fra 1873.

Priors Hus (1690) – et lille byhus på Ærø, bygget efter slesvigsk tradition med diele, pisel og døms, dvs. forstue, spiseplads og karnapstue.

Stines hus (1700-tallet) – et lille husmandssted på Lolland, bygget efter lokal egnsbyggeskik med tækket gavl.

Nørre Sødam (1754) – en værftgård ved Møgeltønder, bygget på et værft, dvs. en kunstigt anlagt forhøjning, og efter vestslesvigsk byggetradition og med en egnskarakteristisk tagbærende stolpekonstruktion.

Bent Madsens Gård (1795) – en vestfynsk bondegård, bygget i kraftigt bindingsværk med egnens farver og med længer opført som såkaldt sulekonstruktion.

Højergård (1823) – en marskgård i Højer, bygget i vestslesvigsk byggestil.

Kalines hus (1865) – et tanghus på Læsø, bygget med sparsom brug af tømmer og med tang på taget.

Højgården (1873) – en lille gård på Sejerø, bygget i spinkelt, såkaldt sidebåndsbindingsværk.

Den østlige længe på Gammelby Mølle er opført med dobbelte dokker, dvs. korte, lodrette stolper mellem facadens bundrem og løsholt.

Den "Trelde-røde" farve, som minder om farven italienskrød, er karakteristisk for egnen ved Fredericia. Farven er i dag genskabt.

De bevarede bindingsværksbygninger i det østjyske område er mange steder præget af en righoldig brug af kraftigt egetræ og ofte med bemalet tømmer, bl.a. i den særlige "Trelde-røde" farve, som minder om farven italienskrød og er karakteristisk for netop denne egn.

På Gammelby Mølle er bindingsværket desuden flere steder udført med dokker, dvs. korte, lodrette stolper mellem facadens bundrem og løsholt. Disse dokker, som flere steder er dobbelte, altså to dokker ved siden af hinanden, signalerer velstand og prestige.

Nogle steder på bygningerne er dokkerne bare fyldtømmer og rent frås af træ; andre steder har de haft en betydning for bygningens stabilitet, men selve byggeskikken viser tydeligt, at der omkring år 1800 var rig adgang til egetræ i dette område, også

på Gammelby Mølle, hvor både stuehuset og to af de bevarede avslængere står med dokker.

Byggeskikken med det kraftige og rigelige egetømmer kan også genfindes i visse områder på Fyn, og både i de fynske og østjyske egne findes tillige eksempler på gårde, hvor dokkerne kun blev brugt på gårdsiden, dvs. på den præsentable side, hvor de besøgende ankom, og kun på de synlige fag; altså ikke på de fag, der var skjult af andre længer.

På Gammelby Mølle var der dog ingen smalle steder; her flottede gårdejeren sig med dokker på begge sider, og som sådan tegner møllegården et billede af en egnsbyggeskik formgivet efter landskabet, de forhåndenværende materialer og de lokale traditioner. I kraft af den intakte og endnu fungerende vandmølle tegner Gammelby Mølle også et andet kulturhistorisk billede, nemlig af bygningstypen "vandmølle".

Mekanikken på Gammelby Mølle

Del af en lang historie

Som vandmølle og dermed et helt særligt produktionsværk indskriver Gammelby Mølle sig i en lang møllehistorie – meget længere end møllens “bare” 500 år, og selve mølleteknikken og -mekanikken trækker tråde tusinder af år tilbage i tiden.

Allerede ved indførelsen af agerbruget i bondestenalderen fulgte behovet for at male korn til mel. Afskalning og formaling foregik med håndkraft ved hjælp af simple skubbekværne, der fungerede ved, at to sten blev gnedet mod hinanden – nærmest som en morter – så kernerne knækkede og kunne formales. Skubbekværnen var et så værdifuldt redskab, at kvinderne sommetider fik deres skubbekværn med i graven.

Omkring år 200 e.Kr. blev skubbekværnen afløst af den lidt mere avancerede drejekværn, der havde en regulær “ligger” og “løber” – en konstruktion, der stadig kan genfindes på f.eks. sennepskværne og kaffekværne, hvor frø og bønner bliver kvast mellem den stationære “ligger” nederst og den roterende “løber” øverst.

Forarbejdningen var et langsommeligt og slidsomt arbejde, og opfindelsen af de første vandmøller var derfor et stort gennembrud, som betød, at der nu skulle bruges væsentligt mindre tid og mandskab på at forarbejde kornet. De første vandmøller var en videreudvikling af drejekværnen, men i stedet for håndens kraft udnyttedes nu vandets kraft.

I Danmark kan de ældste vandmøller, der er fundet i arkæologiske udgravninger, dateres til tiden omkring år 1000, og de første skriftlige beskrivelser af vandmøller stammer fra 1100-tallet, hvor vandmøllerne nævnes i forbindelse med klosteranlæg.

Generelt tyder meget på, at det især var med klostervæsenets opståen og udbygning i 1100-tallet, at vandmøllebyggeriet i Danmark kom i gang.

Hvis landskabet ikke var egnet til møllebyggeri, blev der gravet kanaler og anlagt dæmninger, som førte vandet frem til møllerne, f.eks. ved Voer Kloster nær Skanderborg, hvor der i 1100-tallet blev gravet en klosterkanal på hele 1.300 meter for at lede vand til møllen.

Efter reformationen i 1536 overgik de tidligere klostermøller til kongen og adelen, der lod fæstebønder overtage den daglige drift.

Mange typer af vandmøller

Vandmøllerne var i sagens natur dybt afhængige af det landskab, de blev placeret i, og derfor blev der gennem tiden udviklet flere typer af møllehjul, som hver især blev konstrueret med forskellige variationer, afhængig af det omgivende terræn og dets vandmængde.

I modsætning til vindkraften var vandkraften en mere konstant, pålidelig kraftkilde, hvis ellers der kunne findes et godt møllested med de rette

Møllebygningen (th.) er opført i 1783 og om- og tilbygget i 1827. Møllen kan stadig male mel – dog kun som turistattraktion. Bygningen til venstre er nordlængens gavl.

Vandmøllen er bygget med to såkaldte overfaldshjul, som drives rundt ved hjælp af kraften fra vandet, der falder ovenfra.

betingelser såsom vandets faldhøjde, åløbets vandføring og vandmængdens variation gennem året.

De første vandmøller var såkaldte horisontalmøller, som havde et **horisontalt hjul** med skovle, der var placeret i åen lige under møllen. Vandet skubbede hjulet rundt, og akslen fra horisontalhjulet gik op igennem huset og drev kværnen rundt – som regel kun én kværn, da der ikke var så megen kraft i de vandrette møllehjul. Disse møller blev ofte placeret ved kilder og mindre vandløb, da de kun krævede mindre vandmængder og et beskedent fald for at arbejde.

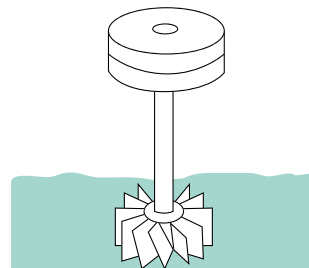
Senere udvikledes de såkaldte **underfaldshjul**, også kaldet vertikalmøller, som var lodrette, og hvor vandet løb *under* hjulet og skubbede møllehjulet rundt. Det var således udelukkende vandets fremløb eller strømmen, der drev hjulet rundt.

Underfaldshjulet blev senere videreudviklet til et såkaldt **brystfaldshjul**, hvor vandet ligeledes blev ledt ind *under* hjulet, men med noget mere kraft, idet vandet via en opstemning, dvs. en blokering, blev løftet, så det ramte hjulet højere oppe. Kombinationen af strømmens skubben og vandets vægt på skovlene gav møllen mere kraft. Navnet 'brystfald' refererer til, at vandet ramte hjulet i brysthøjde, ca. ud for akslen.

Det mest effektive var det senere opfundne **overfaldshjul**, hvor vandet via en opstemning ledes *over* hjulet ovenfra, så hjulet – i bunden – faktisk kører baglæns i forhold til vandets bevægelse. Fælles for brystfalds- og overfaldshjulene er, at hjulet drives både af vandets vægt i skovlene og af vandstrømmens tryk, og begge vandmølletyper kan derfor trække meget store maskiner.

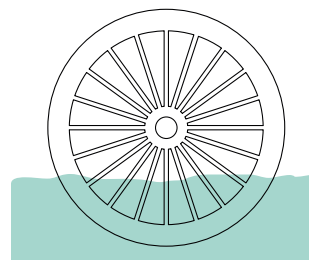
Gammelby Mølle hører til i kategorien af overfaldshjul, ligesom de fleste andre bevarede vandmøller i Danmark.

Mølletyper

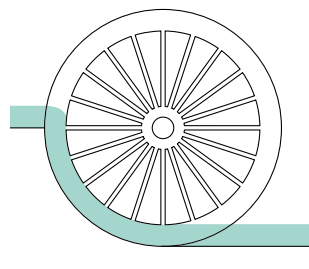
Horisontalmølle

– udnytter mindre end 15% af vandets kraft.

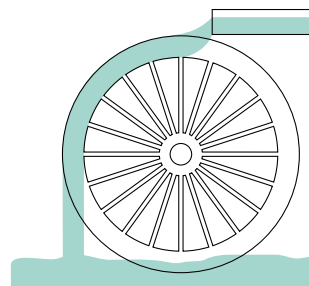
Underfaldshjul

– udnytter mellem 20 og 30% af vandets kraft.

Brystfaldshjul

– udnytter fra 40 til 70% af vandets kraft.

Overfaldshjul

– udnytter op til 85% af vandets kraft.

Møllebygningen

På Gammelby Mølle er der ikke bare ét, men to overfaldshjul, hvilket gjorde møllen endnu mere kraftfuld.

Selve mølleriet på Gammelby Mølle er opbygget i tre dæk: Det nederste dæk – på møllesprog kaldet et 'loft' – er undermøllen, dvs. en høj kælder, hvor drivakslen forbindes med stjernehjulet, som er det meget store hjul, der fordeler og optimerer møllens kraft, og som driver kværnen, der er placeret på kværnloftet ovenover. Det øverste dæk er et gearkas-

seloft, hvor kværne og andre værk kobles af og på. I kælderen var der i begyndelsen af 1900-tallet installeret en dynamo, der genererede jævnstrøm, som blev lagret på akkumulatorer, der leverede strøm til mølleanlægget og husstanden.

Vandmøllebygningen er opført på et fundament af kampesten. Oprindeligt har møllebygningen haft stråtag, men da bygningen på et tidspunkt blev forhøjet med en bræddebeklædt trempel, blev taget udskiftet til et bliktag og senere til tagpap.

Den øverste etage i møllebygningen er et såkaldt gearkasseloft, hvor kværne og andre værk kobles af og på.

Møllestenene

Kværnen i møllen består af to sten: Understenen, også kaldet “liggeren”, som ligger fast, og overstenen, også kaldet “løberen”, som drives rundt ved vandets kraft.

Begge sten er – som det hedder på møllesprog – “bildet”, hvilket betyder, at der er hugget furer i stenenes overflade, og når de kører mod hinanden, virker furerne som sakse, der skærer kornet i stykker.

Furerne, også kaldet stråler, blev selvfølgelig slidte, og når de skulle slibes skarpe igen, blev de bildet. Furerne blev hugget i forskellige mønstre og blev dybere ind mod midten. Når kværnen var bildet, kunne den gå en bildegang, hvilket svarede til det antal tønder korn, som kværnen kunne male, inden der igen skulle bides.

På nogle møller blev der ført en bildebog, hvor det blev noteret, hvor ofte der blev bildet, og hvor meget mel der kunne formales på de enkelte kværne.

Hvor ofte der skulle bides, afhang også af typen af kværnsten. Før 1900-tallet blev langt de fleste kværnsten importeret i form af f.eks. rhinske sten eller skånske sten. I Danmark fandtes ikke mange sten, der var egnede som kværnsten, og slet ikke i størrelser, der kunne bruges i en mølle; kun på Bornholm har der været produceret møllesten af øens sandsten. Fra begyndelsen af 1900-tallet blev der også produceret kunstige kværnsten i Danmark.

En af de gamle møllesten står i dag som pynt ved broen over mølledammen.

Vandmøllen på Gammelby Mølle

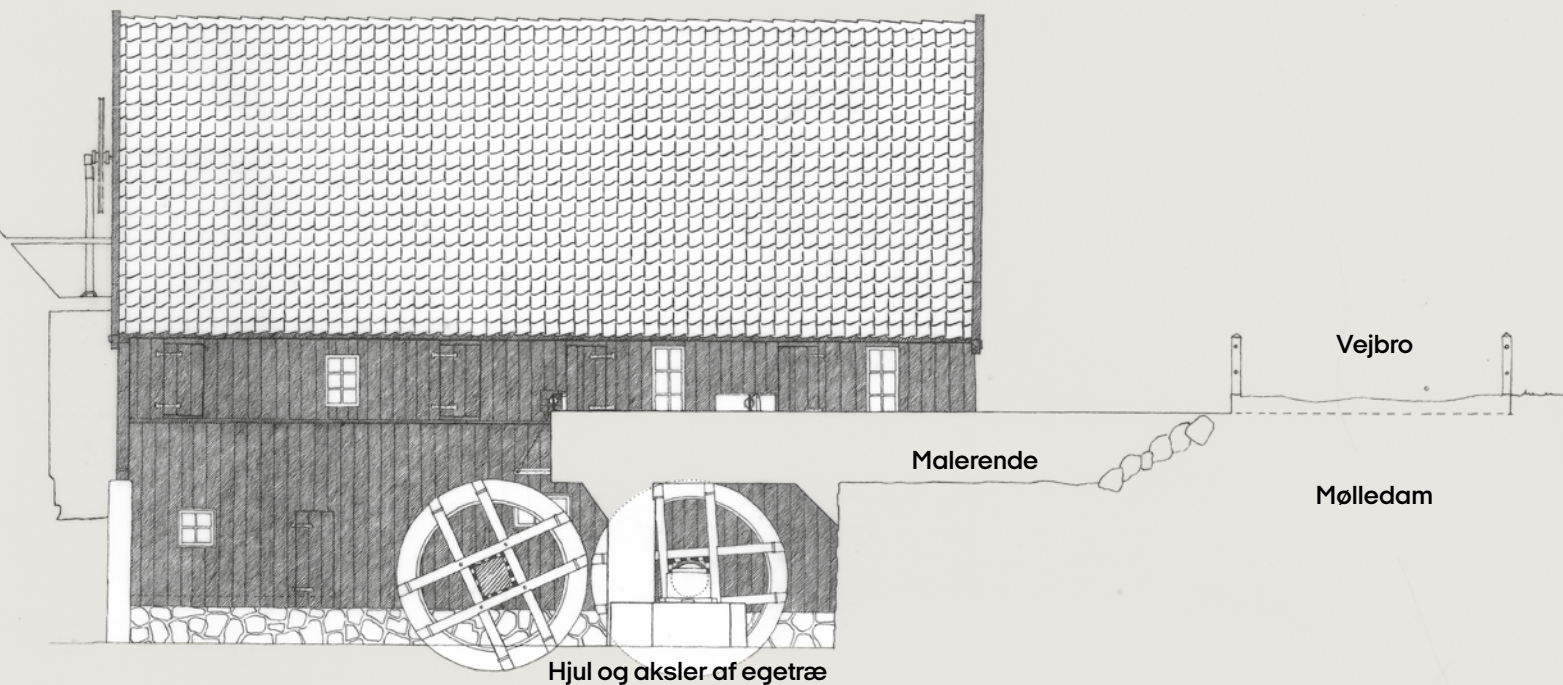
I det indre er møllebygningen kendetegnet ved en åben planløsning med tre møllelofter: kværnloftet i stueetagen og gearkasseloftet i tagetagen, mens undermøllen er placeret på det nederste loft i den murede kælderetage. Tømmerkonstruktionen med stolper, dragere og bjælkelag er synlig ligesom også bræddedækene imellem etagerne, hvor der er gulvlemme.

I kælderen med gule teglsten på gulvet er væggene pudsede. I stueetagen er de ydre bindingsværksvægge hvidkalkede, og i tagetagen er der mellem den synlige tagkonstruktion et undertag af brædder. Enkle, stejle ligeløbstrapper forbinder etagerne. Mølleinventaret er stort set intakt, bl.a. de tre kværne, et sorterrværk, en melsigte og et hejseværk.

Mekanikken

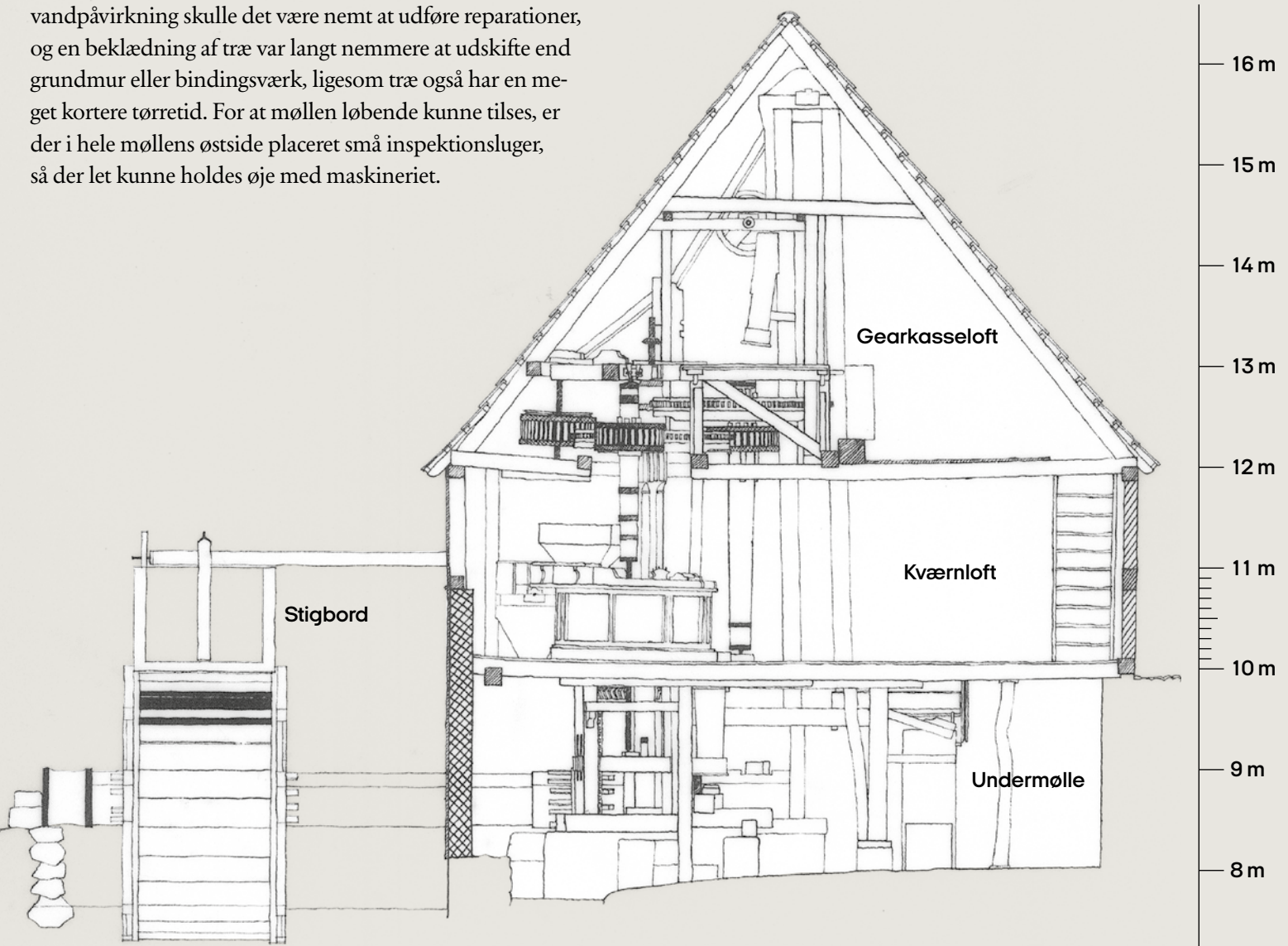
Vandet til møllen løber fra mølledammen til vandhjulene via en rende, en såkaldt malekarm eller malerende, og via et vandrum, som deler sig i to; ét til hvert vandhjul. Vandhjulene er hele vejen rundt forsynet med ”beholdere”, betegnet som skuffer eller skovle. Forkanten på den ene skuffe rager lidt ud over den foregående skuffes bund, og derved skabes der rotation i hjulene, når skufferne fyldes og tømmes.

De to vandhjul er overfaldshjul, som udnytter kraften fra vandet, der falder ovenfra. For at regulere vandtilførslen er der flere stigborde, dvs. plader af træ, som kan skydes op og ned og dermed helt eller delvist lukke for gennemstrømningsåbningen.

Maskinen

At møllen var – og stadig er – en maskine og en funktionsbygning, viser sig også i dens beklædning af brædder. På grund af rystelser fra vandhjulene og på grund af den store vandpåvirkning skulle det være nemt at udføre reparationer, og en beklædning af træ var langt nemmere at udskifte end grundmur eller bindingsværk, ligesom træ også har en meget kortere tørretid. For at møllen løbende kunne tilses, er der i hele møllens østside placeret små inspektionsluger, så der let kunne holdes øje med maskineriet.

Restaureringen af Gammelby Mølle

De forhåndenværende søm

Princippet om “de forhåndenværende søm” bliver som oftest associeret med løsninger, hvor man tvunget af omstændighederne og i mangel af bedre må tage til takke med det, man lige har ved hånden – sådan som vores forfædre gjorde, da de for tusinder af år siden gned to sten mod hinanden og på den måde med håndkraft fik kværnet korn til mel.

Men princippet om de forhåndenværende søm – og især de konkrete løsninger, som er udsprunget fra dette princip – kan også vise sig at rumme værdifulde fortællinger og viden om tidligere generationers tilgang og tankegang.

Bygninger med ét formål

Når Realdania By & Bygs arkitekt Anders Brüel fortæller om restaureringen af Gammelby Mølle og i den forbindelse anvender udtrykket “de forhåndenværende søms princip”, er det brugt med stor respekt og som en rettesnor for nogle af de tilgange, som har været anvendt i restaureringsarbejdet – ikke mindst restaureringen af de tre længer, som tilsammen udgør møllegårdens avlsanlæg.

På forskellig vis er de tre længer – to bindingsværkslænger fra slutningen af 1700-tallet og en muret længe fra slutningen af 1800-tallet – opført med de byggematerialer, som på det givne tidspunkt var til rådighed på den lokale egn, eller som var billige og lette at transportere dertil. De to bindingsværks-

længer er opført efter lokal byggeskik og med lokal farvesætning, mens den fuldmurede sydlænge afspejler industrialiseringens nye byggemetoder og nye materialer.

Men uanset byggematerialer og byggeskik, så blev alle tre bygninger opført med ét primært formål: At rumme en række praktiske funktioner. Æstetikken kom i anden række. Avslængerne var først og fremmest brugsbygninger til stalde og lader og værksted. De skulle være robuste og solide, og når de sidenhen skulle vedligeholdes, tilbygges og ombygges, var det først og fremmest med funktion for øje og med de forhåndenværende materialer.

– Avlsbygningerne er ikke tegnet af en arkitekt. Der foreligger ikke en arkitekttegning eller en liste over byggematerialer. Avlsbygningerne blev bygget for at efterkomme et praktisk behov, og – i overført betydning – med de søm, som var forhåndenværende: lokale byggematerialer, genbrugte materialer fra andre bygninger og prisbillige materialer, der let kunne skaffes. En snusformuftig husmandsløsning og en pragmatisk tilgang, som har efterladt os med nogle bygninger, som gemmer på mange historier og megen viden, siger Anders Brüel.

Sammen med sin kollega, Realdania By & Bygs arkitekt og projektchef Frants Frandsen, har Anders Brüel stået i spidsen for restaureringen, der tog sin begyndelse i foråret 2023.

På bindingsværkslængerne er de dele af egetræet, som kunne bevares, blevet udluset, dvs. forsynet med nye stykker af træ, hvor de oprindelige var rådnet. Tavlene er muret om.

Selv om de over 200 år gamle bindingsværksbygninger havde stået tomme og forladte i flere år, da Realdania By & Byg kom til, og nogle steder var i fare for at styre sammen, så ligger der – set med restaureringsarkitektens øjne – stadig mange historier og megen viden gemt i de ældede, vejrbidte bygningskroppe med slitage og brugsspor, ujævnheder og mange synlige rester og reparationer fra tidligere tider. Alle steder har en historie at bygge videre på, og historierne er med til at skabe sammenhængskraft.

Balancen mellem fortid, nutid og fremtid

Da Realdania By & Byg overtog Gammelby Mølle i 2021, havde slitagen og brugssporene på de to ældste længer dog for længst udviklet sig til decideret forfald og nedslidning, og en omfattende genopretning var derfor nødvendig, hvis bygningerne og det enestående kulturmiljø skulle reddes.

Det store spørgsmål var at finde balancen mellem på den ene side at bevare disse historiske bygninger, som er opført og sidenhen omformet af tidligere generationer, og på den anden side skabe nogle byg-

ninger som – for avlsbygningernes vedkommende – kunne anvendes til nye formål og leve op til nutidige og fremtidige forventninger.

Med andre ord: Hvilken tilgang skulle der anlægges på restaureringen? Hvilke veje skulle restaureringen bevæge sig ud ad i krydsfeltet mellem at bevare med historiens mange tilføjelser, tilbygninger og ombygninger eller at tilbageføre til det helt oprindelige – vel at mærke uden håndfaste beviser for, hvordan “det oprindelige” egentlig så ud. Eller en vej midt imellem.

En fleksibel og dynamisk tilgang

Det sidste blev tilfældet; restaureringstilgangen blev “noget midt imellem”. Den erfaring, som Anders Brüel og Frants Frandsen har gjort sig under mange lignende restaureringer gennem tiden, gjorde sig nemlig også gældende under den omfattende restaurering af længerne på Gammelby Mølle, nemlig at en restaureringstilgang sjældent er enten-eller. Tværtimod.

– Arbejdet med historiske bygninger er sjældent en snorlige proces. Det er sjældent enten-eller, og ofte

ændrer vores tilgang sig i takt med, at vi opnår ny viden om bygningerne – både når vi indsamler data, når vi projekterer, og når restaureringen er i gang, lyder det fra Anders Brüel, som påpeger, at end ikke en grundig forundersøgelse forud for en restaurering er en garanti for en entydig restaureringstilgang:

– Vi ved jo reelt ikke, hvad der gemmer sig i de enkelte bygningslag, hverken når vi restaurerer en bygning fra 1700-tallet eller en ejendom fra 1960'erne. Vi kan foretage nogle stikprøver ind i bygningen, men først i det øjeblik vi åbner bygningen, bliver vi klar over, om vi med vores nålestik har ramt det værste eller det bedste sted i bygningen. Eller måske bare en mellemting. Vores restaurerings-tilgang er nødt til at være en fleksibel, dynamisk og pragmatisk proces.

Bygninger i forsvarlig stand

Men uanset overordnet tilgang skal bygningerne bringes i en forsvarlig stand. Der skal selvfølgelig – med Anders Brüels ord – “gøres det, der er nødvendigt”. De bærende dele skal være solide og stabile. Bygningernes konstruktion skal være i orden. Der skal være styr på tag og fag og fundament. Klimaskærmen skal være tæt osv.

På møllegårdens længer var opgaven med at bringe bygningerne i forsvarlig stand en omfattende og langstrakt proces og en konstant søgen efter løsnin-

ger, som på én og samme tid opfyldte ønsket om at sikre og stabilisere bygningerne til punkt og prikke og samtidig bevare deres særegne og individuelle udtryk.

Sten for sten, bjælke for bjælke og tagplade for tagplade har de to bindingsværkslænger været pillet fra hinanden. De dele af bindingsværket, som kunne bevares, er blevet udluset, dvs. forsynet med nye stykker af egetræ, hvor de oprindelige var rådnet, og under de gamle sten og bjælker er der støbt nye stabiliserende fundamenter, som er sikret mod indtrængende vand. Tavlene er muret om, og spærene er udluset eller udskiftet, hvor det har været nødvendigt.

– At bringe bygningerne i forsvarlig stand kunne have været vores endemål. Vi kunne være stoppet dér og stadig stå med fine længer, som var klar til en ny anvendelse som for eksempel kontor eller erhverv, siger Anders Brüel.

Men for både ham og Frants Frandsen er en vellykket restaurering mere end det, for ét er bygningernes stand, noget andet er det æstetiske udtryk. Her spiller flere faktorer ind.

Æstetik handler ikke kun om den enkelte bygnings materiale, særskilte farve, særegne stofflighed, specifikke byggeteknik osv. Æstetik handler i høj grad også om sammenhængen mellem materialerne, strukturerne og farverne; at det hele går op i en

Den lille dør inde i portåbningen fører ind til østlængen. Det hele er i dag restaureret.

Nordlængen er opført i 1784 og senere forlænget. I 1800-tallet blev længen forsynet med en muret tilbygning, et såkaldt udskud.

højere enhed, og at den samlede ejendom opleves som en helstøbt og harmonisk komposition, både i det ydre og det indre.

Et tag er ikke bare et tag

En bygnings tag er et godt eksempel på æstetik. Basalt set skal et tag jo “bare” skærme for klimaet og sikre bygningen mod vind og vejrs, men i valget af tagtyper og tagbelægninger ligger der – ud over nogle funktionelle afvejninger – også et æstetisk valg. Oplevelsen af et stråtag er jo for eksempel helt anderledes end oplevelsen af et tag med betontagsten.

Netop valg af tagbeklædning på de tre længer har givet anledning til en del overvejelser hos de to restaureringsarkitekter.

Ved den nordlige bindingsværkslænge, som har rummet hestestald og også en valkemølle, der blev placeret i et senere tilføjet udskud, var der ingen tvivl om tagbeklædningen. Bygningen var stærkt forfalden, og det pandepladetag, som formentligt var blevet lagt omkring 1970'erne, skulle under alle omstændigheder udskiftes. En tilbagevendende tilstråning, sådan som hele avlsanlægget oprindeligt var født med, var det rigtige valg. Til gengæld har udskuddet bibeholdt sit pandepladetag, dels for at

Nordlængen efter restaurering, hvor den Trelde-røde farve igen står skarpt, og taget er strøtækt.

fastholde fortællingen om, at den lille tilbygning er kommet til senere, dels for ikke at skulle ændre taghældningen, som er for flad til et stråtag.

Den østlige bindingsværkslænge, der har fungeret som lo og lade, gav anledning til lidt flere overvejelser om taget. I begyndelsen af 1900-tallet blev østlængen nemlig forsynet med en trempel, dvs. en bræddebeklædt konstruktion lagt oven på ydermurene for at forhøje taget, angiveligt for at give plads til større landbrugsmaskiner.

– Bygningen fejlede som sådan ikke noget, ej heller trempel-forhøjningen med pandepladetag. Alt skulle selvfølgelig gennemgribende genoprettes, men i selve sin udformning var det en fin bygning. Spørgsmålet var her, om vi skulle bevare trempelkonstruktionen og alle de øvrige forandringer, som var kommet til gennem tiden, eller om vi skulle tilbageføre bygningen til sit oprindelige udtryk: uden trempel og med stråtag. Der kan argumenteres for begge dele. Valget faldt på en både-og-løsning, siger Anders Brüel.

En visuel ro

På den østlige længe er tremplens således bibeholdt, til trods for at længen ikke er født med denne forhøjning; til gengæld har længen igen fået stråtag, og tømmeret til bindingsværket fremstår med samme røde farve som de øvrige avlslænger, ligesom der –

med Anders Brüels ord – “er bragt orden i døre og vinduer”.

– Da vi gik i gang med at restaurere, kunne vi på det gamle tømmer se, hvor der tidligere havde været åbninger til døre, vinduer, lemme og porte. Avlsgårdens funktion har altid været landbrug, men gennem tiden ændrede bygningernes indhold og funktion sig, og der blev derfor behov for praktiske ændringer af døre og porte og vinduer. Nogle åbninger blev lukket, og andre kom til – uden så megen skelen til æstetik, siger Anders Brüel.

Med samme slags stråtag og samme røde farve på træværket på de to bindingsværkslænger er der skabt en visuel ro og imødekommenhed i møllegårdens samlede æstetiske udtryk. Når de besøgende går gennem porten i nordlængen og ind på gårdspladsen, fremstår de to stråtede bindingsværkslænger som en sammenhængende og harmonisk vinkel på hver sin side af portrummet. Der er ingen visuel støj, som kan forstyrre øjet og dermed sløre stedets samlede kulturmiljø.

– Med bevaring af trempelkonstruktionen har vi imidlertid også fastholdt udtrykket af et levet liv og fastholdt den historie, der handler om tidligere generationers foretagsomhed og om bygningsforandringer efter de forhåndenværende søms princip. I dag fortæller østlængen således to historier: Stråtaget vidner om tiden, *inden* forandringerne tog fart – både

Østlængen før og efter restaurering. Tremplens er bevaret, mens taget er udskiftet til et stråtag.

Sydlængen er opført i 1897 som erstatning for en tidligere bindingsværksbygning. Bygningen er fuldmuret og blev bl.a. brugt som stald til kvæg, svin og får.

samfundets forandringer og bygningernes – mens trempelkonstruktionen vidner om tiden *efter*, hvor nye maskiner og produktionsmetoder vandt frem og skabte behov for højere til loftet.

Påmindelse om en svunden tid

Den fuldmurede sydlænge, der blev opført i 1897 og tidligere rummede kvæg- og svinestald samt værksted, stod ved Realdania By & Bygs overtagelse delvist hvidkalket over de røde mursten og med bølgepladetag. Da bygningen blev opført, var der teglsten på taget, men disse blev i løbet 1900-tallet udskiftet med bølgeplader.

Bygningen er opført i en periode, hvor de lokale byggematerialer og overleverede byggeskikke var ved at blive udkonkurreret af maskinfremstillede mursten, præfabrikerede bygningsdele og andre nye materialer tillige med moderne arkitekturidealer. Indvendigt er bygningen således udført med de dengang meget ny-

modens hvælvede lofter, såkaldte “monierhvælv”, og staldgulvene er af støbt cement i stedet for de ujævne marksten, som tidligere blev brugt i stalde.

– Bygningen har erstattet en tidligere bindingsværksbygning med stråtag, som i samklang med de andre stråtede længer dengang har udgjort en homogen helhed rundt om den lukkede gårdsplads. Denne homogenitet kunne vi til dels genskabe ved at lægge stråtag på den murede længe; til gengæld ville vi dermed sløre tidens gang, og endnu engang stod vi med en afvejning i forhold til restaurerings-tilgang: Hvilken vej skulle vi vælge, siger Anders Brüel.

Bygningen endte med stråtag, da afvejningen hældede til harmoniens fordel, og bygningen står nu med stråtag og hvidkalkede facader, der matcher de hvide tavler på de to andre længer og stuehuset, og med samme røde farve på træværk og vinduer som på de øvrige avslængere.

Sydlængens hvidkalkede facader matcher de hvide tavli på længerne og stuehuset, og kun på gesimsen under tagudhænget er de røde mursten synlige.

På hver side af indgangen til møllebygningen sidder små vinduer, som giver lys inde i undermøllen.

På møllebygningens sydlige gavl sidder et svinghjul, som via en wire tværs over gårdspladsen i sin tid drev et tærskværk og et hakkelsesværk i østlængen.

– Vi har dog tilført en lille smule historiefortælling på den murede længe. Den aftrappede gesims, der løber på facaden under tagudhænget, har vi ladet stå i røde teglsten. Som et rødt gavebånd snor gesimsen sig rundt om bygningen og giver – ud over den pyntelige effekt – også en lille påmindelse om den tid, hvor bygningen blev opført, og materialerne gerne skulle have et stærkt dansk præg som for eksempel god, gedigen, rød tegl, siger Anders Brüel.

Møllerens bolig

Pynt og danskhed er der også at finde i stuehuset, som er opført i 1837, ligeledes i solidt bindingsværk med dobbelte dokker og oprindeligt med stråtag, som senere blev udskiftet med blådæmpede teglsten. I forbindelse med restaureringen er tagstenene på gårdsiden udskiftet med tagsten af samme type.

Indvendigt er grundplanen i store træk bevaret som oprindeligt med en langsgående tværskillevej,

der deler stuer og forstue mod gårdspladsen og værelser og køkken mod den store have, der tidligere har været en fin landbohave med slyngede stier, blomster og en stor nyttehave.

Seks år efter stuehusets opførelse, i 1843, blev den fine stue udsmykket med kalkmalerier, der blev malet direkte på væggene med limfarve. Motiverne, der forestiller Roskilde Domkirke, Frederiksborg Slot, Koldinghus, Frihedsstøtten, København, Gammelby Mølle, et parti fra Vejle samt Tirsbæk Slot og et landskabsbillede, er med nogle undtagelser kopier fra bogserien "Den Danske Atlas" fra 1700-tallet. Som en hyldest til de danske byer, kirker og slotte er vægmalerierne således et udtryk for datidens nationalromantiske strømninger.

I 1968-1976 blev de historiske kalkmalerier restaureret efter alle kunstens regler af Den Gamle By i Aarhus, og under Realdania By & Bygs restaurering er der derfor ikke gjort noget ved disse malerier, og ej heller ved husets bræddegulve, pudsede vægge og lofter, som under en restaurering i 2010-2012 blev istandsat på traditionel vis med bl.a. synligt bjælkelag i loftet og herimellem brædder med profillister. Også de gamle fyldingsdøre, hvoraf nogle er udført med ådring, samt gerichter, hængsler og greb blev under de tidligere restaureringer fint bevaret.

Til gengæld har stadsstuens kalkmalerier bidraget til at kaste lys over den oprindelige farve på stuehusets og møllebygningens bindingsværk.

Inspiration fra kalkmalerierne fra 1843

– Da vi overtog Gammelby Mølle, stod både stuehuset og møllebygningen med bindingsværk, bræddebeklædninger samt døre og luger, der var malet i en markant og meget kraftig grøn farve. Men da vi fjernede en mindre og nyere tilbygning, dukkede en anden bindingsværksfarve frem, nemlig en mere blød, grågrøn farve, nærmest olivenfarvet. Omtrent samme farve er gengivet på kalkmaleriet af Gammelby Mølle, og vi antager derfor, at denne farve er den oprindelige, som bindingsværket blev malet med i 1837, siger Realdania By & Bygs arkitekt og projektchef Frants Frandsen.

Den grågrønne farve er derfor i dag genskabt på stuehusets og møllebygningens bindingsværk, og som en del af restaureringen har stuehuset tillige fået nye indvendige farver. Her var der dog ingen hjælp at hente fra fortidens bemalinger. Der var stort set ingen spor tilbage af de oprindelige farver i stuehuset, hvor mølleseren i sin tid har haft sin bolig.

– Vi har simpelthen ikke kunnet skrabe os frem til eller på anden måde finde frem til de originale indfarver, og derfor har vi farvesat på en anden måde. For at skabe et sammenhængende farveforløb og

Stuehusets have var oprindeligt anlagt som en fin landbohave med slyngede stier, blomster og en stor nyttehave.

Farvetrappen [th.] har bidraget til at kaste lys over de oprindelige farver på stuehusets indvendige træværk. I dag er det meste malet lysegråt. Loftsbjælkerne står dog i en mørkere grå farve.

give hvert rum en egen identitet og stemning har vi i stedet fundet inspiration i de bevarede kalkmalerier, siger Frants Frandsen og forklarer:

– Maleriernes matte, lidt støvede nuancer har nu fået følgeskab af forskellige douce pastelfarver på de pudsede vægge i de tilstødende rum ud mod gården: Rosa i spisestuen, lyseblå i den tilstødende opholdsstue og støvet grøn i entreen, mens køkkenet er malet i en varm gul farve, der matcher gulvets gule teglsten, der er lagt omkring et ældre felt med terrazzo, hvor husets gamle støbejernskomfur står. De to værelser ud mod haven står med en lys blå og en lys grøn farve.

Farver og maleteknikker

Træværket indenfor i stuehuset, dvs. bræddevægge, gerichter, fodlister og lofter, er malet i en lys grå farve, mens loftsbjælkerne står i en mørkere grå farve.

En del af husets gamle døre er bevaret, og to af dem har tillige bibeholdt deres bemaling i den historiske maleteknik ‘ådring’ – en teknik, der var meget udbredt i 1800-tallet, hvor ædle træsorter som for eksempel mahogni var næsten ubetalelige, og derfor via kunstfærdige bemalinger og åretegninger blev imiteret ovenpå billigere træsorter som f.eks. fyrretræ.

I stuehusets fine gavlstue er bevaret de store kalkmalerier, som i 1843 blev malet med limfarve direkte på væggene.

Vægmalerierne forestiller bl.a. Frederiksborg Slot [tv.] og Koldinghus [th.] samt på andre vægge Frihedsstøtten, København og Gammelby Mølle.

– De lyse, afdæmpede farver, der er valgt til rummene i husets stueplan, spiller smukt sammen med kalkmaleriernes farvetone. Farverne og ikke mindst farveforløbet fra rum til rum er i høj grad med til at slå en stemning an og indfange en særlig tidsånd, og derfor blev der inden udvælgelsen af farver afprøvet flere forskellige nuancer på udvalgte vægge for at teste i forhold til lys og skygge i de enkelte rum, fortæller Frants Frandsen.

På stuehusets førstesal – som oprindeligt blot var et kornloft, men som i takt med nye ejeres indflytning blev ændret til sit nuværende udtryk – er det hele malet hvidt. Det gamle hejseværk til at løfte kornsække op til førstesals højde er stadig bevaret, og i et af rummene er også bevaret resterne af en gammel tøjrulle.

De udvendige farver

Udvendigt er stuehusets døre malet i en mørk grøn farve, mens vinduerne er forblevet hvide. Bindingsværket er malet i den genfundne, grågrønne farve, mens tavlene er kalket hvide, og samme farvevalg går igen på møllebygningen.

Bindingsværket på de tre avslænger har beholdt den mørkerøde, egnskarakteristiske farve, som også ses på kalkmaleriet, og samme røde farve er også anvendt på de dele af længernes facader og gavle, som er beklædt med træ, mens tavlene er kalket hvide.

Historien om Gammelby Mølle

Møllen gennem 500 år

Det ældste ved Gammelby Mølle er dens navn, der kan spores tilbage til 1500-tallet. Selve møllestedet ved Mølleå er sandsynligvis betydeligt ældre, men præcis hvornår den allerførste mølle blev opført, af hvem, og hvordan den så ud, findes der desværre ingen vidnesbyrd om.

Til gengæld er der megen viden at finde om historien de seneste mere end 500 år, hvor mange fæstere og senere ejere har drevet møllen. Hvis man forestiller sig, at beboere fra hvert af de århundreder, hvor møllen har eksisteret, havde givet deres beskrivelse af, hvordan Gammelby Mølle så ud, så ville der foreligge flere vidt forskellige beskrivelser af stuehuset, af møllen, af avlsgården og sågar af møllens placering.

Mest viden om møllens udvikling findes fra slutningen af 1700-tallet til afviklingen i slutningen af 1900-tallet, men fra bevarede regnskaber fra lensmanden, som var kongens repræsentant i området, og fra andre arkivalier er det alligevel muligt at få et indblik i møllens skæbne gennem flere århundreder.

De bygninger, som i dag udgør den samlede Gammelby Mølle, er opført i slutningen af 1700-tallet, men som så mange andre bygninger fra dengang har de ændret sig over tid. Bygningsdele er blevet udskiftet, nogle dele er blevet genbrugt, og andre dele er blevet tilføjet.

Konger, krige og katastrofer

Gammelby Mølle nævnes første gang i kongens skøder i 1579. På dette tidspunkt var Gammelby Mølle ejet af rigsrådsmedlem Josva von Qualen (ca. 1530-1584), som var gift med Magdalene Olufsdatter Munk, der havde arvet møllen efter sin velhavende far.

Josva von Qualen var militærmand og fra Holsten, og efter hjemkomsten fra Den Nordiske Syvårskrig i 1570 mageskiftede han en række ejendomme med Kong Frederik den 2. (1534-1588), hvorved kongen fik ejerskab til Gammelby Mølle, som blev drevet af fæstebønder.

I løbet af 1600-tallet blev Gammelby Mølle ramt af flere ulykker. Under Trediveårskrigen, der rasede fra 1618-1648, trængte tropper i 1627 ned gennem området ved Elbodalen og hærgede, hvor de kom frem.

Det gik også ud over Gammelby Mølle, hvor en af kværnene blev ødelagt, men møllen var dog stadig i stand til at male, og af et såkaldt "Møllesyn" fra 1635 fremgår det, at møllen var leveringsdygtig i mel til kongens slot i Kolding, dvs. Koldinghus, og til "Kongelig Majestæts Husholdingsfornødenhed".

I løbet af 1600-tallet brændte møllen flere gange, og selvom de fæstebønder, der drev møllen, blev fritaget for landgilde, dvs. fritaget for den årlige afgift

Sydlæggen er opført i 1897, hvor maskinfremstillede mursten og beton havde vundet indpas over hele landet. Bygningen er udført med hvælvede lofter, såkaldte "monierhvælv", og gulve af cement.

til kongen i form af naturalier og undertiden også penge, var det ikke gode tider på møllen. Efter krigen mod Sverige i 1657-60 var møllen stærkt forarmet og delvist nedbrændt.

I kølvandet på indførelsen af enevælden i 1660 solgte kongen i 1665 møllen til kommandanten i Nyborg, oberstløjtnant Jacob Gewecke, men meget kort tid derefter, i 1667, blev møllen tilbagekøbt til kongens besiddelser og blev herefter fortsat drevet af fæstebønder, som gradvist fik sat skik på anlægget.

Da den såkaldte 'Markbog' blev skrevet i 1683 som et forarbejde til dokumentet 'Matriklen af 1688' – der var et værdifastsættelsesdokument, som Kong Christian den 5. fik udarbejdet for at kunne udfærdige et retvisende skattegrundlag – står der om Gammelby Mølle, "at den kan bruges både sommer og vinter, at den skylder for to kværne, men har kun en, men den skal have en til. Den har et overfaldshjul, og den betjener ikke et fast distrikt, men hvem der vil, kan søge den. Der findes kun en liden frugthave, hvor der er fem frugtbare æbletræer. Lidt kåljord findes der, men ingen humlehave."

Selv om Gammelby Mølle ikke som sådan havde noget jordtilliggende på dette tidspunkt, var der efter tidens forhold alligevel et temmelig stort husdyrhold, og af 'Markbogen' fremgår det, at møllegården råde over 12 svin, 8 smågrise, 14 får, 1 vædder, 4 lam, 6 køer, 3 kalve, 2 stude, 6 kvier, 6 heste og 13 gæs.

Velstanden viste sig også derved, at der foruden messing, tin, kobber, jern og stentøj i boet også fandtes en hel del sølvtøj samt diverse litteratur i form af en gammel bibel, en huspostil, dvs. en håndbog med en samling af prædikener, en lille kirkesalmebog samt en lovbog.

Om bygningskomplekset stod der i 'Markbogen', at det bestod af en dagligstue, en lille stue, en liden stue, kvist, loft, køkken og bryggers. Laden var fuld af rug, byg, havre og boghvede, og foruden landbrugsredskaber fandtes der også forskellige vogne, bl.a. en beslagen vogn med "behørig træk". Alt i alt en temmelig velhavende møllegård.

I de følgende år var møllen fortsat ejet af kongen, og skiftende fæstebønder drev anlægget. I 1700-tallet skiftede møllen ejer.

Møllen bliver selveje

I 1767 frasolgte kongen fæstegodset til Koldinghus Rytterdistrikt, og for bønderne nord og vest for Kolding medførte frasalget, at mange hidtidige fæstebønder blev selvejere – også på Gammelby Mølle, hvor fæstemølleren, Johannes Henriksen Fentz, købte møllen, der på dette tidspunkt foruden gården bestod af møllehuset med to overfaldshjul og fire sten, dvs. to kværne, samt alt øvrigt maleværk.

I 1783 udbrød der igen brand på Gammelby Mølle, og ilden raserede nok engang møllen. Kort

I møllebygningen er det meste af inventaret bevaret intakt på de tre møllelofter, bl.a. tre kværne, et sorterer-værk, en melsigte og et hejseværk.

tid efter gik møllens ejer, Søren Jessen – som havde overtaget møllen i 1770 – i gang med at genopbygge møllen, men på en ny placering. Møllen med stuehus blev nemlig flyttet ca. 100 meter sydpå ned ad åen og derved forøgede Søren Jessen afstanden til nabo-møllen, Follerup Mølle, der lå ca. 500 meter oppe ad åen.

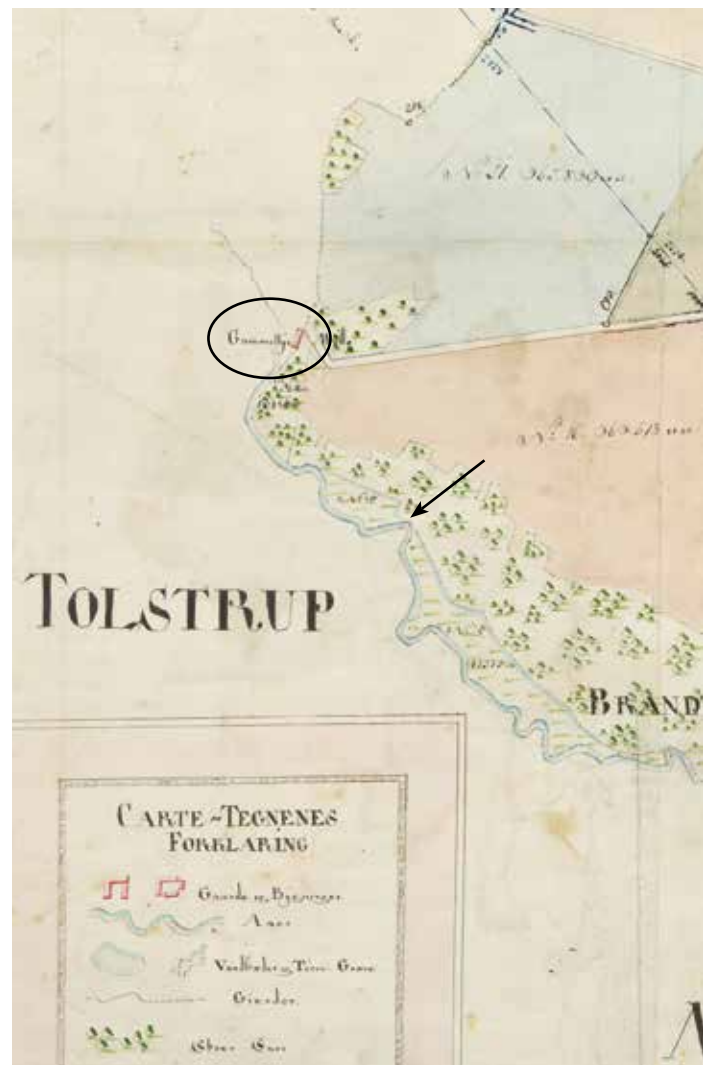
Møllen blev således i 1784 opført helt fra bunden, men med genbrug af en del ældre træværk bl.a. rammetræ, der kan dateres til før den brand, der havde fundet sted over hundrede år tidligere, i 1657.

Brandtaksation

I brandtaksationen – som dengang blev varetaget af offentlige myndigheder – blev der nøje redegjort for det nyopførte anlæg, og af taksationen fremgår det, at Gammelby Mølle har været en betydelig gård med hele to stuehuse, det ene i elleve fag; det andet i seks fag, samt en lade og to stalde, og hertil et fem fag stort møllehus med to kværne, grubbe, gryn- og sigteværk; alt sammen opført i bindingsværk.

I september samme år blev det i samme brandtaksation bemærket, at der på møllen befandt sig en stor stige, en mindre stige, to brandslanger og fire spande. Klog af skade var møllen blevet udstyret med behørigt brandslukningsudstyr, og møllen har da heller ikke været i brand siden.

Cirklen på kortet fra 1773-1790 viser den oprindelige placering af Gammelby Mølle, ca. 100 meter længere oppe ad åen i forhold til den nuværende placering (markeret med en pil).

Gammelby Mølle: Brandtaksation 1784

- 11 fag stuehus i sønder, nyt, brændte sten – 220 rigsdaler
- 6 fag stuehus i vester – 130 rigsdaler
- 5 fag møllehus i vester med 2 kværne, grubbe, gryn- og sigteværk, alt nyt – 1100 rigsdaler
- 9 fag ladehus i nord, nyt, brændte sten – 100 rigsdaler
- 7 fag stald i øster – 80 rigsdaler
- 18 fag stald i sønder – 150 rigsdaler
- Egebinding og stenfang – 1780 rigsdaler

Gammelby Mølle på danmarkskortet

Mølleren Søren Jessen var en driftig herre, og i hans tid på Gammelby Mølle øgedes ejendommens jordtilliggender. Det var også Søren Jessen, der fik arrangeret, at Gammelby Mølle skulle være stedet for omveksling af forspand, dvs. udskiftning eller hvile for de heste, der trak vogne til Vejle, Fredericia og Snoghøj, hvorfra der var færgefart til Fyn – en ordning, der måske hang sammen med, at vejene til møllen samtidig var blevet forbedret.

Forbedring af vejene var også Søren Jessens for-tjeneste, idet han havde klaget til amtmanden over, at vejene til møllen var blevet forringet efter landbo-reformerne sidst i 1700-tallet, hvor markerne blev omlagt og samlet til større enheder.

Amtmanden var kongens repræsentant i amtet og et mellemlid mellem kongen og befolkningen. Han skulle dels holde øje med, at lovene blev overholdt, dels overvåge, at der ikke skete overgreb mod borger-ne, og derfor var det da også amtmanden, som Søren Jessen atter engang sendte en klage til, da han efter en del klammeri med Follerup-mølleren havde fået både hug og slag.

Søren Jessen var i det hele taget en mand, der kæmpede for sin sag – måske en smule stridslystent – men kampgejsten fik dog en brat ende, da Søren Jessen døde i 1802, samme år som sønnen, Johannes Sørensen, der var født i 1774, tog over.

I nordlængen er alt restaureret, og der er støbt nye stabiliserende fundamenter, som sikrer mod indtrængende vand.

Hjulet på østlængen var i sin tid forbundet til vandmøllen ca. 30 meter derfra.

Gammelby Mølle: Brandtaksation 1802

- Et stuehus i sønden 11 fag, 11 alen dyb, mur og egebinding med stråtag med fjelleloft og 8 fag fjellegulv, en 2 etage jern-vindovn og en bilægger kakkelovn, 2 skorsten og en bageovn. Taxeret for 350 rigsdaler.
- 5 fag møllehus i vester, 10 2/4 alen dyb, egebinding og fjellevægge med stråtag, indrettet med 4 kværne, hvoraf en bygværn med sigtekværn, en grynkværn, en pillekværn og 2 vandhjul. Taxeret for 1600 rigsdaler.
- 5 fag stuehus i vester, 10 1/4 alen dyb, mur og egebinding med stråtag med fjelleloft og gulv, en 2 etage og 1 etage jern-vindovn, 1 skorsten. Taxeret for 100 rigsdaler.
- Et ladehus i vester, 9 fag, 9 alen dyb, egebinding, mur og fjellevægge med stråtag. Taxeret for 100 rigsdaler.
- Et staldhus i nord 7 fag, 7 2/4 alen dyb, egebinding, mur og fjellevægge med stråtag. Taxeret for 100 rigsdaler.
- Et fæhus i øster, 18 fag, 8 alen dyb, egebinding, mur og fjellevægge med stråtag. Taxeret for 180 rigsdaler.
- Et stuehus i nord, 6 fag, 9 alen dyb, mur og egebinding med stråtag. Taxeret for 70 rigsdaler.

Den lille tilbygning med pandepladetag rummede i sin tid en valkemølle til forarbejdning af uldstof.

Driftige tider på Gammelby Mølle

Johannes Sørensens tiltræden gav anledning til, at der i maj 1802 blev udfærdiget en ny brandtaksation af Gammelby Mølle.

Ligesom sin far købte Johannes jord, og han nåede at forbedre mølleriet betragteligt inden sin død i 1814. Hans enke, Anne Marie, født Bertelsdatter Buhl, overtog herefter møllen og giftede sig med Jens Madsen, der var af bondeæt, men blev en dygtig møl-

ler, og som i 1827 udbyggede møllen med en valkemølle, der blev benyttet til forarbejdning af uldstof.

Oprettelsen af valkemøllen krævede dog en kongelig bevilling, i dette tilfælde fra Frederik den 6., og den blev givet på én betingelse, nemlig at møllen ikke måtte blive så optaget, at melmalingen led under det. Dog måtte mølleren have samme toldfrihed på indførslen af valkejord eller sæbe, som andre valkemøllere fik.

Mandskabet på en mølle

Datidens møller var typisk bemanded af mølleren selv samt en eller flere møllersvende, en møllerlærling og evt. en møllerkarl eller møllerkusk, der tog sig af landbruget, og som efter 1862, hvor mølleerhvervet blev sat frit og konkurrencen dermed blev større, også kørte ud til kunderne. Nogle møller, heriblandt Gammelby Mølle, fik i løbet af 1900-tallet tilmed egen møllebil.

Mens mændene stod for arbejdet i mølleriet, på gården og i marken – undertiden med hjælp fra tjenestepigerne – så stod møllergårdens kvinder for arbejdet med at tilberede mad, ordne køkkenhave, indsamle forråd, malke, passe børn osv.

Møllen var også datidens “sladrebænk”, hvor de lokale mødte hinanden, mens de ventede på, at møllen skulle male kornet, og ofte fik de udskænket øl og brændevin.

Med valkemølle og vægmalerier

I sin levetid på Gammelby Mølle fik Jens Madsen opført andet og mere end valkemøllen. I 1837 opførte han det nuværende stuehus med rigt bindingsværk, sådan som det var kutyme på egnen, hvor der var god jord og rigeligt med skov. Tavlene blev kalket hvide, mens bindingsværket blev opstolpet i en lys grøn farve.

Få år efter opførelsen blev stuehusets fornemme stue dekoreret med detaljerede vægmalerier, der blev udført af den københavnske maler Sigvald Hense (1811-1896), som på rejser til slægtninge i Jylland udførte bl.a. kirkemalerier og dekorationsmalerier for private – således også på Gammelby Mølle.

Vægmalerierne var en afspejling af den status og velstand, som møllerfaget nød i datidens samfund, og allerede inden stuehuset blev dekoreret med vægmalerier, må det have rygtedes, at det gik godt for Gammelby Mølle, for i 1840 skete to indbrud i møllehuset begået af de samme to personer. Første gang stjal de en spand på 12 liter korn, anden gang to poser korn. Ifølge retsprotokollen lød straffen på seks års strafarbejde i Københavns Befæstning.

I netop disse år var der meget stor travlhed på Gammelby Mølle, som malede korn for sognene i både Herslev, Pjedsted, Bredstrup og Ullerup og for en del beboere i Erritsø og Stoustrup by samt indbyggere i Fredericia.

Stuehuset er opført i 1837 i solidt bindingsværk med dobbelte dækker og oprindeligt med stråtag, som senere blev udskiftet til blådæmpede teglsten.

På grund af travlheden anmodede Jens Madsen derfor i 1831 amtmanden om fritagelse for den vagt-tjeneste hos kystmilitsen ved Trelde Næs og Trelde Skov, som både mølleren selv, de to møllersvende og gårdskarlen skulle stille til hver 14. dag som en del af det militære beredskab. Ansøgningen blev afslået; folkene fra Gammelby Mølle kunne ikke slippe for tjeneste ved beredskabet, men de fik lov til kun at stille med én mand ad gangen, og mølleriet kunne således fortsætte.

En trist historie

I løbet af sin tid på møllen udbyggede den driftige Jens Madsen avlsgården, og i 1852 købte han Herslev Hørmølle oven for Follerup Mølle. Ved også at forarbejde hør kunne han tjene flere penge, og det var således en god forretning, som sønnen, Johannes Jensen, kunne overtage i 1863, året efter at mølleerhvervet var blevet frigivet.

Johannes var ligeledes en dygtig møller og stærkt engageret i samfundet, og ligesom sin far blev han valgt ind i sognerådet. Han var gift med Ane Pedersdatter, og parret fik fire børn, som dog alle på tragisk vis døde af forskellige sygdomme. Ved stuehusets sydside står endnu sønnen Jens' tidstypiske gravsten fra 1862. Han døde 7 år gammel.

Tragedien var mere, end Johannes Jensen kunne klare, og han tog sit eget liv på loftet i stuehuset,

I bryggerset i stuehuset er der gule tegl på gulvet. Døren fører ud til haven.

Trappen i bryggerset fører op til stuehusets førstesal.

Spisestuen er malet rosa, mens køkkenet er malet i en varm gul farve, der matcher gulvets gule teglsten.

I stuehusets forstue med trappe til førstesal er væggene malet i en sart grøn farve, som matcher de støvede nuancer på vægmalerierne i stuen.

hvor han hængte sig. Hans enke gjorde, hvad hun kunne, for at han skulle få en kristen begravelse, og det fik han, men kun fordi hun til Pjedsted Kirke skænkede en lysekrone, som stadig hænger ned fra kirkeloftet.

På hans kistelåg blev anbragt en møllesten, der skulle forhindre ham i at besøge Gammelby Mølle, men rygtet gik alligevel i tiden derefter, at hans genfærd spøjte på loftet.

Enken sørgede for, at møllen i 1883 blev forpagtet af hendes brorsøn, Niels Madsen. Han drev en gård i Funder ved Silkeborg, men havde tidligere tjent

ved møllen, så det virkede oplagt. Det blev dog ingen succes. Familien forlod møllen efter et par år og flyttede til Aarhus, men vendte siden tilbage til Gammelby Mølle. Niels Madsens helbred var imidlertid dårligt, og han døde i 1892.

Den sidste møller

Inden Ane Johannes Jensen døde i 1896, havde hun testamenteret mølle og møllegård til Niels Madsens søn, Mads Bent Madsen, dog uden hør-møllen, som Ane Johannes Jensen havde afhændet i 1884, og uden valkemøllen, som var ophørt.

Kachelovne var i sin tid de eneste varmekilder i stuehuset. I dag er der luft-til-vand-anlæg.

Tilbage var vandmøllen og landbruget, og Mads Bent Madsen overtog det hele i 1896 i en alder af bare 21 år. Ejendommen havde på dette tidspunkt jordtilliggender på 50 tønder land, som var blevet opkøbt gennem årene.

Allerede året efter overtagelsen af møllen udbyggede Mads Bent Madsen avlsgården med en ny sydlænge, efter at den gamle var blevet revet ned. Denne nye længe blev opført til grise, kvæg, får osv. Besætningen var dog ikke større, end den havde været hundrede år før.

Sammen med sin hustru, Kristine, drev Mads Bent Madsen nu blot kornmøllen og de næste mange år også landbruget, hvor han i en kort periode fik hjælp fra en forpagter.

I 1918 valgte han dog selv at stå for hele gården tillige med møllen, som han drev med stor dygtig-

hed frem til 1950, hvor han måtte stoppe mølleriet som erhvervsmæssig drift. Tiden var løbet fra de gamle møller, og han var nu selv stort set den eneste kunde.

Mads Bent Madsen døde blot to år senere, og møllen gik videre i familien til datteren Gudrun og svigersønnen Gunnar Carlsen. De opgav dog endegyldigt mølleriet. Vandet blev lukket ud af mølledammen i 1956, og området blev omdannet til eng, hvor gårdens kreaturer kunne græsse.

Efterfølgende har Gammelby Mølle haft to ejere, inden Realdania By & Byg i 2021 købte hele anlægget og igangsatte en omfattende restaurering.

Allerede i 1967 var der blev udfærdiget tegninger af hele anlægget med henblik på en fuldstændig restaurering, som dog kun blev delvist fuldført for stuehusets og møllehusets vedkommende.

Ejere af Gammelby Mølle [før år 1578 er ejere ukendt]

1578: Josva von Qualen

1579: Kong Frederik den 2.

1657-1660: *Møllen hærges under Svenskekrigene, og dele af den nedbrændes.*

1665: Jacob Gewecke (med kongens tilbagekøbsret)

1667: Kongen (under Koldinghus Ryttergods)

1767: Johannes Henriksen Fentz

1770: Søren Jessen

1783: *Møllen nedbrænder, flyttes og genopbygges på en ny placering ca. 100 meter nede ad åen. En del rammetræ fra før branden i 1657 bruges til opbygningen. Den nye ejendom har både stuehus, mølleri, lade og flere stalde.*

1802: Johannes Sørensen

1814: Jens Madsen

1827: *Møllen udbygges med bl.a. en valkemølle til forarbejdning af uldstof.*

1837: *Møllen får nyt stuehus.*

1863: Johannes Jensen

1880: Ane Johanne Jensen, født Pedersen

1896: Mads Bent Madsen

1897: *Møllens sydlænge ombygges.*

1952: Gudrun Madsen og Gunnar Carlsen

1950: *Møllen ophører med at drive erhvervs mølleri.*

1956: *Mølledammen tømmes.*

1974: Lis Carlsen og Leif Andersen

1987-2000: *Mølledamen genskabes og genopfyldes.*

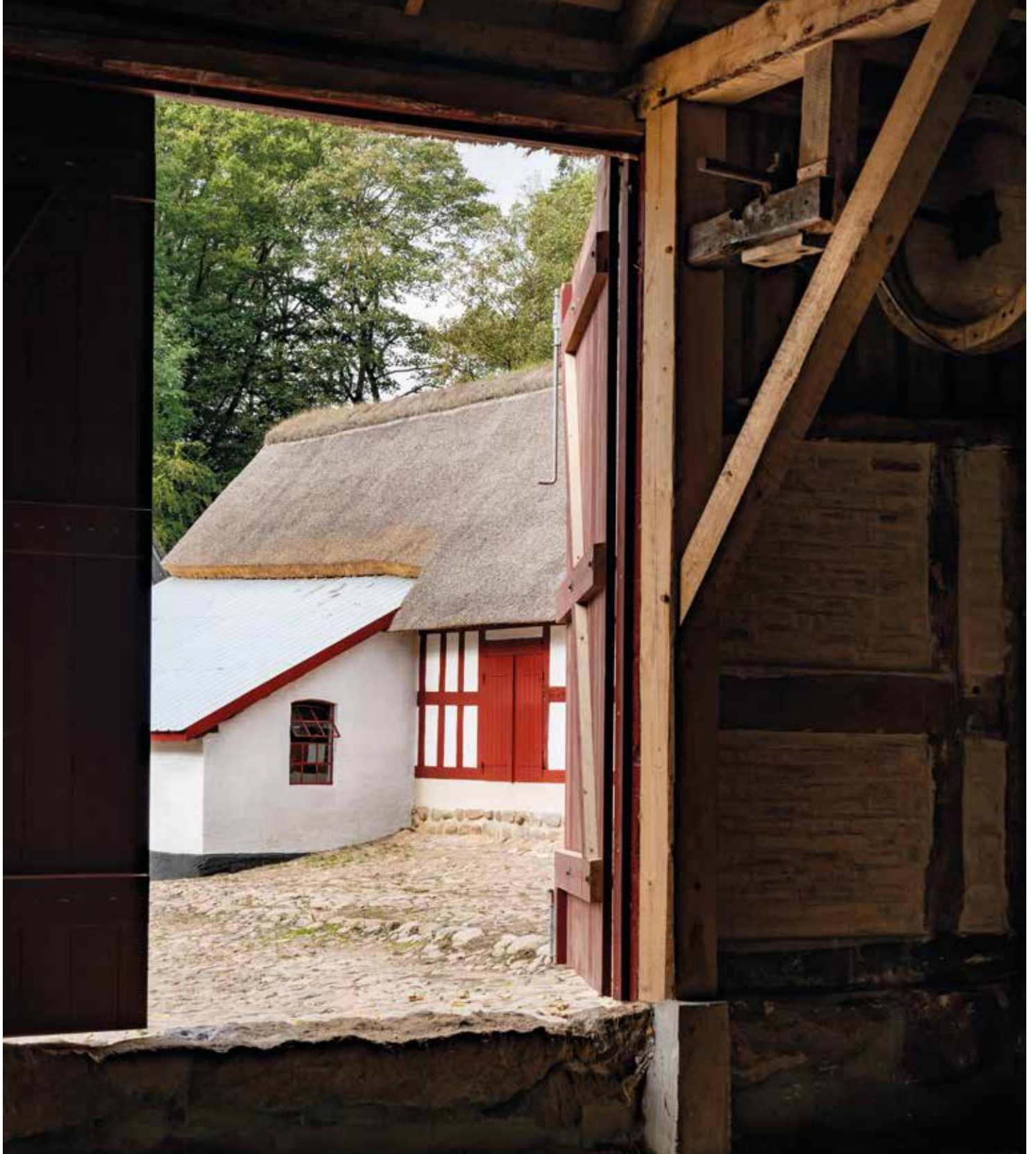
1997: Preben og Jette Lange Andersen

2021: Realdania By & Byg

Bevaringen af Gammelby Mølle

Et stykke dansk bygningsarv

Med restaureringen af Gammelby Mølle er hele ejendommen bevaret som et stykke levende bygningskultur, og med især genopretningen af de tomme og nedslidte avlslænger er der sikret en økonomisk bæredygtighed for den samlede ejendom. Længerne er gjort klar til en ny anvendelse som f.eks. erhverv eller kontor.

Som en af meget få tilbageværende vandmøller, der stadig er i drift og stadig indgår som del af et samlet anlæg med både stuehus, avlsgård og bevarede udenomsarealer bidrager Gammelby Mølle både til lokalområdets historie og identitet og til den generelle forståelse af en vandmølles funktion og historiske betydning i et landbrugsland som Danmark.

Dermed er Gammelby Mølle på mange måder en sjældenhed i Danmark; langt de fleste vandmøller er i dag forsvundet. Over en hundredårig periode gik det hurtigt ned ad bakke for landets mange vandmøller.

Overhalet af dampmaskinen

Hvor de første vandmøller i Danmark primært blev brugt til at male korn, så blev mølleriets vandkraft i løbet af 1600- og 1700-tallet i stadigt stigende grad også brugt til anden produktion som for eksempel fremstilling af tekstiler og redskaber.

Vandets enorme kræfter viste sig også velegnet til at save brænde, fremstille papir, drive blæsebølge ved smedjer og smelteovne, knuse sten, forarbejde læder

og uld osv., og som en kraftfuld maskine udgjorde vandmøllerne på denne måde grundlaget for den tidlige industrialisering i Europa. Parallelt hermed opstod også en stigende interesse for at effektivisere møllernes vandhjul.

I første halvdel af 1800-tallet voksede efterspørgslen på effektiv og stabil drivkraft til de fremvoksende industrier rundt om i landet, og med sin velkendte og udbredte teknologi var vandmøllerne fortsat førstevalget som den foretrukne kraftkilde ved siden af den trækraft, som dyr og mennesker kunne yde.

Men i takt med den tiltagende industrialisering kom nye og langt mere effektive energikilder til, og ved 1800-tallets afslutning havde dampmaskinerne stort set overtaget rollen som industriens vigtigste kraftkilde.

Møllernes tilbagegang

I 1862 blev møllenæringen i Danmark frigivet, hvilket betød, at enhver både på landet og i købstæderne nu kunne blive møller. Med frigivelsen voksede mølleriet markant, og i 1890'erne var antallet af vandmøller i Danmark på sit højeste.

Herefter gik det gradvist ned ad bakke, hvilket i høj grad også hang sammen med udviklingen i landbruget. Da landbruget som følge af faldende kornpriser i 1880'erne omlagde produktionen til i højere grad at være animalsk, fik landmændene i stedet brug for at få gruttet, dvs. malet korn til dyrefoder.

Møllelovgivning gennem tiden

Lovgivningen har i vid udstrækning defineret rammerne for møllernes udvikling i Danmark. Allerede i Jyske Lov fra 1241 omtales møllerne, især vandmøllerne. Også i Danske Lov fra 1683 er der nedfældet lovmæssige rammer for at anlægge møller, og frem til 1862 var det almindeligt med møllerprivilegier.

Privilegierne betød bl.a., at en mølle fik eneret på at male korn for bønderne i et givet område, og at møllerens andel af det malede korn var forudbestemt. Møllerens andel fremgår af Danske Lov, hvori det kan læses, at møllerens løn udgjorde 1 pot eller ca. 1/18 af hver skæppe korn.

Det var ikke nogen let sag at opføre en ny mølle. Opførelsen af nye møller skulle godkendes af Rentekammeret, dvs. den statsadministration un-

der enevælden, der tog sig af de økonomiske og materielle anliggender, og godkendelsen kunne kun ske på baggrund af undersøgelser foretaget af amtmænd og herredsfogeder, ligesom der skulle være påvist en såkaldt mølletrang i området.

Med Mølleforordningen af 3. juni 1825 blev det lettere at opføre nye møller. Det blev samtidig tilladt at formale "husbehovskorn" på egne møller, men for møllernes vedkommende blev især "Lov om Møllenæringen" fra 1852 en milepæl.

Med denne lov kunne de bestående møller udvide driften, ligesom etableringen af husmøller og eksportmøller blev givet helt fri. Og så var der en bestemmelse om, at møllenæringen ti år efter lovens vedtagelse, dvs. fra 1. januar 1862, skulle gives helt fri både på landet og i købstæderne.

Grutningen blev i vid udstrækning møllernes nye levevej, men levevejen holdt kun kort, for nye energikilder som kul, olie og elektricitet vandt frem, og de overhalede vandets kraft.

Vandkraftens store epoke var ved at være slut. Tusind års udnyttelse af energien i de danske vandløb var ved at ebbe ud, og punktummet blev sat for en lang teknologihistorie, hvor udnyttelsen af vandets kræfter siden middelalderen havde udgjort ikke blot den nærliggende energikilde overalt i Danmark, men også det naturlige samlingssted i lokalsamfundet – også på Gammelby Mølle.

Kun få virksomme vandmøller

Ved en undersøgelse i 1953 registrerede Nationalmuseet, at der gennem tiden har været godt 3.000 vandmøllesteder i Danmark. Ved ca. 300 af stederne er der i dag stadig spor i landskabet efter f.eks. en vandmøllebygning eller et vandteknisk anlæg i form af eksempelvis en dæmning.

Ca. 50 vandmøller er fredede. Under halvdelen står i dag med intakte mølleværker, og endnu færre kan bringes i reel drift.

Gammelby Mølle er en af de få. I 1964 blev møllen og stuehuset fredet og de øvrige bygninger klassificeret som bevaringsværdige i klasse 3 og 4, og i 1986 blev naturen omkring fredet.

Sammen med de øvrige bygninger og det omgivende landskab udgør Gammelby Mølle således et

sjældent stykke dansk bygningsarv: Et samlet kulturmiljø og en historisk bygnings- og ejendomsstypologi, som står næsten uforandret siden begyndelsen af 1800-tallet og på den måde vidner om et stort kapitel i dansk landbrugs- og produktionshistorie før industrialiseringen. Som et ekstra lag på historien fortæller Gammelby Mølle også historien om en helt særlig egnsbyggeskik i det sydlige Østjylland.

Tiden efter fredningen

1964: Møllen og stuehuset fredes, og i samme ombæring foretager Nationalmuseets Mølleudvalg opmåling og registrering.

1965: Stuehuset opvarmes med kakkelovne og ikke centralvarme, og den fine stue, stadsstuen, har derfor sjældent varme på, hvilket går hårdt ud over vægmalerierne.

1968: Stuehusets vægmalerier nedtages og sendes til restaurering i Den Gamle By i Aarhus.

1968-1969: Stuehuset restaureres

1976: De restaurerede vægmalerier genopsættes.

1986: Gammelby Mølles udenomsarealer fredes.

1987-2000 Mølledammen genetableres, og en kælder sløjfes pga. den meget fugtige jord.

English summary:

Gammelby Mill

- a 200-year-old Danish water mill

Gammelby Mill is a well-preserved 200-year-old water mill standing in eastern Jutland, midway between Vejle and Fredericia, and close to the undulating Elbodol area.

Not only is the historical watermill a well-preserved and well-functioning building type, thousands of which were once found along Danish rivers and streams; it is also part of a unique cultural environment, where the adjacent farm buildings and courtyards as well as the river, mill pond and forest have also been preserved.

In 2021, Realdania By & Byg purchased Gammelby Mill to restore and preserve the entire site, which stands almost unchanged since it was built in the late 1700s and early 1800s.

After three years of restoration work, the entire property has been preserved as a piece of living building culture and as an intimate and authentic narrative of Denmark as a farming country. The mill still has intact mill wheels and grinders, and it bears witness to an important period in Danish agricultural history, when the power of water and the expertise of millers were crucial for processing and production.

A rare pre-industrial cultural environment

For centuries, Danish water mills supplied energy to Denmark's many small and large production plants

and workshops, but with industrialization and large-scale factories, water mills gradually became obsolete, and today most have largely disappeared.

A survey by the National Museum of Denmark in the 1950s revealed that there have been more than 3,000 water mill sites in Denmark over the years. There are still traces of a water mill in the landscape at around 300 of these sites, but fewer than 50 intact, functioning water mills remain. Gammelby Mill is one of the few.

In 1964, the water mill itself and the miller's house were listed. Together with the dam, the mill lake and the fieldstone road, as well as the farm buildings and cobblestone courtyards, the site forms a significant and rare pre-industrial cultural environment.

Heritage and architectural value

Gammelby Mill's heritage value is linked to the entire well-preserved site, which reflects centuries of using water to power a mill. At one time, water and wind were the primary sources of power, and installations of this type are a testament to the pre-industrial period in Denmark and a good example of a water mill with two so-called overshot wheels from the early 1800s.

The size of the complex and the hierarchy of the buildings also reflect how the water mill and the

The size of the complex and the hierarchy of the buildings reflect how the water mill and the entire mill yard occupied an important position in Danish rural society in the late 1700s and early 1800s.

entire mill yard occupied an important position in Danish rural society at the time, and the division between the miller's house and functional buildings can be clearly seen in the various building parts and details. The richer half-timbering of the miller's house, its tight-fitting and larger windows, refined doors and the chimney pipes in the roof ridge clearly differ from the simpler timberwork and board cladding of the mill and farm buildings, as well as the ribbed doors and hatches.

Gammelby Mill's architectural value is linked to the building complex as a whole, which in its simplicity and consistent use of materials and unbroken roof surfaces is very homogeneous. The most striking architectural effect is the timber frame, with its simple colouring emphasizing the rhythm of the frame. The effect is particularly strong in the farmhouse,

with abundant use of half-timbering and many panels.

The architectural value of the interior of the miller's house is linked to the older doors, some of which have veining, as well as mullions, hinges and handles. There are also board floors, plastered walls and ceilings in the house, with visible beams and between them boards with profile mouldings. Finally, the unique frescoes were painted directly on the walls of the miller's house drawing room in 1843.

Gammelby Mill now forms part of Realdania By & Byg's portfolio of approx. 70 historical properties, which, individually and together, help to vitalise the story of Danish building culture and which serve as examples of how the Danish building heritage can be brought to life and promoted through conservation, change and development.

**Blik for
detaljen**

Kilder

- Sven Aunby*: Møller på Fredericia-egnen, 1985
- Arent Berntsen*: Danmarks oc Norgis Fructbar Herlighed, København 1656, 1971
- Niels Blædel*: Paa Gammelby Mølle i bunden af Elbodalen, Jydske Tidende, 11. oktober 1941
- Ebbe*: Adskillige års restaurering af vandmølle ved Herslev, u.å.
- Fredericia Dagblad*: Vandmølleren kan klare (en del af energikrisen), 1972, uden forfatter
- Fredericia Dagblad*: Gammelby Mølle stadig en idyl, 15. juli 1956
- Fredericia Dagblad*: 100.000 kr. søgt til en mølle fra 1600-tallet, 24. maj 1975
- Else Grønlund*: Stuens maleriske middage, Vejle Amts Folkeblad, Boligen, 28. november 1996
- Else Grønlund*: Mølleren maler til påske, Vejle Amts Folkeblad, 30. marts 2002
- Morten Küllerich*: 100.000 kroner til Gammelby Mølle fra fond, Fredericia Dagblad, 22. oktober 2009
- Morten Küllerich*: Ikke altid fredeligt at bo på Gammelby Mølle, Fredericia Dagblad, 3. juli 2013
- Morten Küllerich*: Historisk ejendom renoveres for millioner, Fredericia Dagblad, 21. juli 2019
- Bjarne Kristensen*: De ferske vande i Fredericia Kommune, 2020
- H. Kristiansen, Skallerup*: Optegnelser i Rigsarkivet Viborg, u. å.
- Bjarne Lampe*: Vandmølle uden vand, Jyllands-Posten, 8. april 1993
- Sigurd Schoubye*: Kolding – lågkrus med mønt fra 30-årskrigen, Antikbrevkassen, Lokalaviserne i Aarhus, u.å.
- Karl Skovkjær*: Pjedsted, folder 2010
- Karl Skovkjær*: Lokalhistorisk besøg på Gammelby Mølle, Fredericia Dagblad, u.å.
- A, H. H. Smith*: Veile og Omegn, 1882
- Poul Thiesen*: Den mest idylliske plet i Fredericia, 1987, interview med Lis Carlsen Andersen
- Ugeavisen Fredericia*: Gammelby Mølle: Ungdommen og historieskrivningen følges ad, 7. november 2000
- Ugeavisen Fredericia*: 8. generation på middelaldermølle, 10. november 2004
- Kamma Varming*: Mens manden er i slaveriet, Vejle Amts Årbog, 2000
- Utrykte kilder: Rigsarkivet og lokalhistoriske arkiver: Kirkebøger, folketællinger, lensregnskaber, tingbøger, markbøger, modelbøger, matrikler, fæst- og skifteprotokoller, skøde- og panteprotokoller. Flere kilder er anvendt - kontakt evt. Realdania By & Byg

Bygninger er en del af vores kulturarv. Et håndgribeligt levn, som vores forfædre har givet videre, og som vi er forpligtet til at værne om.

Realdania By & Byg udvikler eksperimenterende nybyggeri og bydele og bevarer historiske ejendomme gennem filantropiske investeringer og aktivt ejerskab.

Vi opbygger og formidler en samling af gode eksempler på arkitektur og byggestil over hele landet og formidler viden og løsninger fra alle projekterne.

Læs mere på www.realdaniabyogbyg.dk